

hveur endexanen.

KLEIO

ZESDE JAARGANG
NUMMER 5

1965

VERENIGING VAN GESCHIEDENISLERAREN IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR:

DRS. N. J. MAARSEN, *voorzitter*; *H. Ravesteijnplein 89, Rijswijk, tel. 070-98 54 02*
H. DE RUYTER, *1e secretaris*; *Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam,*
tel. 017 61-36 57

MR. DR. M. B. VAN DER HOEVEN, *2e secretaris*; *L. Heynrickstraat 26b, Amersfoort, tel. 03490-17280*

W. PABST, *penningmeester*; *Bovenkruierlaan 17, Rotterdam 12, tel. 010-184884*
postrekening 128701 t.n.v. de penningmeester der V.G.N.

ZR. DRS. A. J. M. ALKEMADE, *Rotterdam*

DRS. P. P. J. VAN CASPEL, *Drachten*

DR. F. DROST, *Arnhem*

DR. P. A. M. GEURTS O. F. M., *Leiden*

DR. B. A. VERMASEREN, *belast met de buitenlandse betrekkingen*;
Willem III laan 36, Breda

CONTRIBUTIE: *f 12,50 per kalenderjaar, het abonnement op 'Kleio' inbegrepen*;
het blad verschijnt 6 x per jaar

LEDENADMINISTRATIE:

De ledenadministratie berust bij MR. DR. M. B. VAN DER HOEVEN, L. Heynrickstraat 26b, Amersfoort, tel. 03490-17280. Aangiften en afschrijvingen aan dit adres. Bij aangifte wordt dringend verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnr., adres van school van hoofdbetrekking

COMMISSIES:

ORGANISATIECOMMISSIE VOOR GESCHIEDENISDIDAKTIEK

Leden: DRS. D. DE BOER / A. C. BOONSTRA / DRS. P. P. J. VAN CASPEL /

DR. P. F. M. FONTAINE / P. KLIJNSMA / H. E. DE WOLFF

Secretaresse: MEJ. DRS. E. M. FREITAG, Meander 171, Amstelveen,

tel. 02964-10735

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

Leden: DRS. H. J. NANNEN, voorzitter / DRS. G. VAN ROON, vice-voorzitter

Secretaresse: MEJ. DRS. J. G. BERPELO, Ottoburgstraat 43, Rijswijk, tel. 070-118229

Penningmeesteresse: MEJ. DRS. F. H. ABAS, giro 527314 t.n.v. penningmeesteresse

Commissie Postacademiale vorming der V.G.N., Den Haag

PROPAGANDACOMMISSIE:

Leden: DR. F. DROST / P. J. A. SCHWIEBBE

Secretaris: K. ZELDENRUST, Heydaalstraat 8, Eindhoven, tel. 04900-65140

KLEIO

Orgaan van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland (V.G.N.)

Redactie: Leden: DR. P. A. M. GEURTS / DRS. H. J. NANNEN / DR. D. J. ROORDA /
G. WIJLING

Secretaris: DRS. A. C. H. J. VANNOORT, Oranjelaan 101, Lisse, tel. 02530-4527

Secretaris Raad van Beheer Kleio-Didactica: G. WIJLING, Oranjeplein 8, Haarlem,
tel. 02500-13405

Abonnement voor leden gratis; voor niet-leden f 9.— per kalenderjaar, opgave aan

MR. DR. M. B. VAN DER HOEVEN, L. Heynrickstraat 26b, Amersfoort,

tel. 03490-17280

Uitgave: VAN GOOR ZONEN, postbus 290, 's-Gravenhage

KLEIO

*Tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland
(V.G.N.)*

ZESDE JAARGANG - NUMMER 5 - OKTOBER 1965

De reeks KLEIO DIDACTICA is tijdens de vakantie met de verschijning van twee nieuwe brochures verrijkt:

nr. 2 - Vaderlandse geschiedenis / Verslag van de V.G.N.-conferentie 1964 met de tekst van de rede van Prof. Dr. P. Geyl.

nr. 3 - H. Dragt / Schoolreizen als aanvulling op het geschiedenisonderwijs.

Prijs per deel f 1,50 voor leden VGN en f 2,- voor niet-leden.

Verkrijgbaar in de boekhandelen bij het secretariaat van de Raad van Beheer: G. Wijling, Oranjeplein 8, Haarlem, door storting van bovengenoemd bedrag op gironummer 4000 van de Algemene Bank Nederland/ Haarlem t.g.v. dhr. G. Wijling, secretaris van de Raad van Beheer Kleio Didactica.

Wanneer u deze groeiende reeks belangrijke publikaties compleet wilt hebben, doet u er goed aan meteen (en direct!) te bestellen:

nr. 1 - Dr. P.A.M. Geurts / De thematische methode in het geschiedenis-
onderwijs.

Het motto is hier: zolang de voorraad strekt!

* * *

Reserveer zaterdag 13 en zondag 14 november a.s.

Vormingscentrum „Den Alerdinck”.

Op zaterdag 13 november (16 uur) en zondag 14 november (tot na de broodmaaltijd, 18 uur) zal een conferentie voor een actueel beraad van geschiedenisleraren worden gehouden over:

„Eigentijdse geschiedenis en politieke vorming”

Nadere aankondiging van sprekers en onderwerpen in de onderwijsbladen.

* * *

[De contributieverhoging]

In de konvokatie voor de algemene ledenvergadering van 26 april jl. hebt u kunnen lezen, dat vaststelling van de contributie één van de agendapunten was. In het jaarverslag van de penningmeester werd al aangeduid, dat verhoging van de contributie onontkoombaar leek. Het saldo van ongeveer drieduizend gulden op 31 december 1964 zou volgens de begroting voor 1965 in de loop van dat jaar dalen tot plus minus duizend gulden. Wel was de contributie in 1963 van f 10.- op f 12,50 gebracht, maar sindsdien zijn weer niet onbeduidende kostenstijgingen opgetreden. Een belangrijkere en verheugender oorzaak van de nijpende toestand der financiën is echter gelegen in de groeiende activiteit van de vereniging. Iedereen kan vaststellen, hoezeer het blad *Kleio* zich ontwikkelt. Maar per lid kost een jaargang al bijna negen gulden. Verscheidene commissies hebben nieuwe taken op zich genomen. In het bijzonder mag de doelstellingencommissie worden genoemd, die zeer belangrijk werk kan doen voor de bepaling van de positie van de geschiedenis in het voortgezet onderwijs. Intensiever werk van steeds méér mensen, die aan de verenigingsleiding geven, kost ook méér geld.

De vergadering van 26 april had hiervoor een open oog. Er werd gesproken van een normale evolutie voor een vereniging, waarvan het gezag en het leden-tal zo snel stijgen. Men was bezorgd, dat deze ontwikkeling op bedenkelijke wijze afgeremd zou worden, wanneer de dalende tendens van het saldo zich in 1966 zou voortzetten. Deze stemming leidde er toe, dat het eerst ter tafel gekomen voorstel om de contributie tot f 15.- te verhogen als te bescheiden werd bestempeld. We moeten niet bang zijn voor een forsere verhoging, als we die noodzakelijk vinden, zo werd gezegd. De contributie is eigenlijk steeds achtergebleven bij de feitelijke ontwikkeling van de vereniging, doordat deze bij de oprichting aan de lage kant werd gehouden. Ten einde het bestuur in 1966 (en volgende jaren!) in de gelegenheid te stellen zonder ernstige geldzorgen aan de verdere uitbouw van de vereniging te werken werd vervolgens het voorstel aangenomen om de gewone contributie tot f 20.- te verhogen.

Wij hopen met het bovenstaande voldoende te hebben uitgelegd, hoe het tot dit besluit is gekomen. Uw penningmeester hoopt vooral ook, dat u in januari 1966 ineens het juiste bedrag op zijn fonkelnieuwe girorekening no. 128701 zult overmaken. Maakt u alvast een notitie betreffende bedrag en girorekening? Tenslotte dit. Betalen wij nu veel voor de behartiging van onze belangen als uitoefenaars van een bepaald beroep? De meesten onzer zijn ook lid van een der in de Raad van Leraren samenwerkende verenigingen (Genootschap, A.V.M.O. etc.), waarvan de contributie 30 of 25 gulden bedraagt. Voegen we hierbij 20 gulden voor de V.G.N. Wat is nu veel? Wij zijn gaan vergelijken, en navraag leerde, dat b.v. leden van de N.O.V. en van enkele bij het N.V.V. aangesloten bonden meer tot véél meer in hun verenigingskas dienen te

storten. Ook daarom vertrouwen we, dat het waarachtig wel zal gaan.

D. de Boer

W. Pabst

* * *

Rijswijk, 10 september 1965

Betr.: Voorgenomen wijziging
leerplan en eindexamenregeling
geschiedenis

Aan Zijne Excellentie de Staatssecretaris
van Onderwijs en Wetenschappen
Den Haag

In antwoord op Uw brief d.d. 27-8-'65 deel ik Uwe Excellentie mee, dat het bestuur van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland zeer verheugd is over de door Uwe Excellentie bevorderde maatregelen ter vernieuwing van het geschiedenisonderwijs en over de mate, waarin Uwe Excellentie het voorstel van de Vereniging, zoals dat vervat is in mijn brief d.d. 2-3-'64, in deze maatregelen tot zijn recht wil laten komen.

Uiteraard heeft het bestuur van de Vereniging, zo lang van Uw zijde op het genoemde voorstel geen reactie kwam, de docenten in de geschiedenis op eventuele vernieuwingen niet voorbereid anders dan door in eigen kring bekendheid te blijven geven aan het genoemde voorstel. - Echter heeft het bestuur van de Vereniging steeds rekening gehouden met de invoering van het voorgestelde eindexamenreglement en heeft het zich erover beraden, hoe het de docenten daadwerkelijk zou kunnen bijstaan bij de toepassing en naleving van een eventuele nieuwe regeling. Uit dit beraad zijn concrete denkbeelden naar voren gekomen. Hierover zou het bestuur van de Vereniging Uwe Excellentie graag mondeling inlichten.

In verband met genoemde denkbeelden spreekt het bestuur van de Vereniging de hoop uit dat Uwe Excellentie de komende twee tot drie jaren zal beschouwen als een periode van overgang van de oude naar de nieuwe regeling; het bestuur van de Vereniging hoopt in deze periode in staat te zijn en in staat gesteld te worden de docenten in de geschiedenis te voorzien van de voor de toepassing der nieuwe regeling zo noodzakelijke informatie.

Met de eerbied Uwe Excellentie
verschuldigd teken ik,

Drs. N. J. Maarsen, voorzitter

* * *

Op 27 september verscheen onderstaande circulaire van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, die tegemoet komt aan de wens geuit in de brief der V.G.N. d.d. 10 september en die één der geopperde bezwaren tegen de nieuwe regeling ondervangt.

Redactie

Ten vervolge op mijn circulaire van 27 augustus j.l. nr. V.H.M.O. 280049 deel ik U mede dat te verwachten is dat in de daarin aangekondigde Koninklijke besluiten nog aanvullingen van de volgende strekking zullen worden opgenomen:

1. Bij de eindexamens in 1967 zal ter keuze van de examinerator in het vak geschiedenis geëxamineerd worden volgens het thans geldende programma of volgens de nieuwe eindexameneisen.

De volledige redactie van de nieuwe eisen is:

Voor alle schooltypen:

De kandidaat dient:

- a. kennis te hebben van de historische ontwikkeling gedurende de laatste halve eeuw;
- b. vertrouwd te zijn met ten minste zes uit de algemene en vaderlandse geschiedenis gekozen onderwerpen, waarbij naast het politieke ook economische, sociale en culturele aspecten van de geschiedenis tot hun recht dienen te komen. Deze onderwerpen mogen, indien dit voor een juiste behandeling noodzakelijk is, zich mede uitstrekken over het onder a genoemde tijdvak.

Bij het examen over het onder b vermelde kan uitgegaan worden van een tekst waarvan de kandidaat tevoren inzage heeft gekregen.

Voor gymnasium en middelbare school voor meisjes bovendien:

De kandidaat dient kennis te hebben van de ontwikkeling van de staatsinstellingen van het Koninkrijk der Nederlanden en hun hedendaagse structuur en functie.

2. Bij de eindexamens na 1967 zullen uitsluitend de nieuwe eindexameneisen gelden.
3. In verband met het onder 1 vermelde zal in de leerplannen voor de openbare gymnasia en de openbare hogere burgerscholen A en B bepaald worden dat gedurende het schooljaar '65/'66 in het voorlaatste leerjaar en gedurende het schooljaar '66/'67 in het laatste leerjaar onderwijs in het vak geschiedenis nog kan worden gegeven volgens het thans geldende leerplan.

* * *

Ledenadministratie V.G.N.

Nieuwe leden:

Drs. B. Th. Groot, Graaf Willem de Oudelaan 73, Naarden; Drs. A. W. Niemeyer, Donderslaan 66, Groningen; Dr. S. Hollenberg, Coornhertstraat 11, Den Bosch; D. J. Knoop, Calderonlaan 14, Utrecht; Drs. H. Jansens, Schoolstraat 205, Almelo; F. A. de Leeuw, 2e Barendrechtseweg 185, Barendrecht; L. Spijker, Wijttenbachlaan 32, Oegstgeest; J. Boonstra, Joh. Jongkindstraat 49 III, Amsterdam-West; D. J. R. Schreven, Heiliggravenweg 11, Appingedam.

Adreswijzigingen:

K. F. Bouman: Surinamelaan 113a, Amersfoort.

Nieuw adres: M. D. de Grootstraat 103, Goes.

S. Londo van Dusschoten: Ir. Koenenstraat 8, Haarlem.

Nieuw adres: Proeftuin 13, Scherpenzeel (Gld.).

H. Epema: Platostraat 43, Amsterdam.

Nieuw adres: Kromwijkkerkade 50, Woerden.

SAMENWERKING TUSSEN HISTORICI EN BEOEFENAREN DER HISTORISCHE PEDAGOGIEK

„Zo oud als de wereld bijna is het contact van ouders en kinderen. En even oud zijn de problemen”. Deze wijze woorden vindt men op een van de eerste bladzijden van het aardige boekje van Dr. Jaap Meyer: Lieve ouders. Brieven van beroemde Nederlandse kinderen. De geschiedenis van dat contact en van die problemen vormt een van de objecten van studie der historische pedagogiek. Meyers boekje geeft een kijkje op een episode uit de geschiedenis der gezinsopvoeding, een geschiedenis waarvan we in Nederland nog maar weinig weten. En wat de school betreft is men zeker niet verder. In het gedenkboek - Wolters „Honderd vijf en twintig jaren arbeid op onderwijsterrein 1836-1961” schrijft Dr. I. J. Brugmans: „De geschiedenis van het onderwijs heeft in de Nederlandse historiografie tot dusverre niet de plaats gekregen, die zij verdient. . . . De verwaarlozing van het onderwijs door de Nederlandse historiografie is overigens geen toevallige en ongemotiveerde omissie geweest. Onze historici mogen het verwijt der verwaarlozing terugkaatsen naar de onderwijsdeskundigen, die van onvoldoende historische bezinning op hun arbeid blijk hebben gegeven. Waar is het boek, dat de geschiedenis van de didaktiek bij het lager, bij het voortgezet onderwijs in ogenschouw neemt? Het bestaat niet”.

Brugmans beperkt zich tot de geschiedenis van het onderwijs. De historische pedagogiek bestrijkt, zoals uit het bovenstaande reeds blijkt en verder blijken zal, een breder terrein. Is thans, nu èn geschiedenis èn vraagstukken van

onderwijs en opvoeding zich in groeiende belangstelling mogen verheugen niet het ogenblik gekomen voor een systematische bestudering der historische pedagogiek in volle omvang, in samenwerking tussen historici en beoefenaren der historische pedagogiek?

A. Drie vragen

Welke is de functie der historische pedagogiek? Wat is haar werkmethode? Wat omvat haar werkterrein? Wie op deze vragen een antwoord zoekt, kan een antwoord vinden in Langevelds Bijdragen tot het gesprek van systeem en historie in de opvoedkunde (Groningen 1959). Langeveld wil zo'n vakgeschiedenis „positief opbouwen en er het worstelen van de geest in aantonen. Worsteling om voortgang, om oplossing, om verklaring, om zich uitbreidend begrip”. De moeilijkheid is evenwel, dat voor Langeveld de theoretische, systematische pedagogiek onbetwist prioriteit bezit. Daardoor kan de historische pedagogiek zich slechts bewegen binnen de grenzen die de theoretische pedagogiek haar stelt. Zij heeft eendienende functie, verhelderend, toelichtend ongetwijfeld, maar slechts voorzover haar om verheldering en toelichting wordt gevraagd.

Er is daarnaast, menen wij, een tweede opvatting mogelijk: men kan de historische pedagogiek ook zien als een betrekkelijk zelfstandige wetenschap. Zij blijft als menswetenschap gebonden aan andere menswetenschappen, de theologie, filosofie, sociologie en psychologie, maar zij stelt zelf haar problemen, bepaalt eigen grenzen, omschrijft zelf haar verhouding tot de theoretische pedagogiek. De uitgangspunten liggen dan niet uitsluitend in de huidige pedagogische situatie, maar in al wat historiestudie haar aan bruikbaar materiaal levert.

Het is duidelijk, dat de vragen die en zoals Langeveld die stelt, tot een werkmethode leiden, die voor de historicus weinig aantrekkelijk is. De vraag „Hoe zich in eentijd de menswaardigheid van het kind uitdrukt?” biedt weinig mogelijkheid voor systematisch historisch onderzoek, vrij van anachronistische vertroebeling. Ditzelfde geldt vermoedelijk ook voor een andere: „Waar gaat het opvoeden, als doelgerichte, haar middelen scheppende activiteit, over in de opvoeding, als alles omvattende verzamelnaam voor al die willekeurige en onwillekeurige, zakelijke en onzakelijke, aktuele en institutionele, uit de opvoeding zelf als initiatiefnemer voortkomende en aan hem opgelegde invloeden, factoren, bezigheden, ervaringen, enz.” (p.27).

Deze vragen zijn te zeer vrucht van het moderne pedagogisch denken, om tot inzet van historisch onderzoek gemaakt te kunnen worden. Een historische pedagogiek, die haar eigen grenzen trekt, is aan zulke vragen niet gebonden, en zal misschien toch ook – of zelfs: juist beter – resultaat kunnen opleveren waarmee de pedagogiek haar voordeel kan doen. In ieder geval heeft dit onderzoek haar eigen functie: de bevrediging vervat in het kennen en begrijpen van wat zich in een der meest essentiële functies van het mensenleven heeft afgespeeld: het opvoeden en onderwijzen van kinderen.

De historische pedagogiek omvat, zoals we reeds aanstipten, volgens usance de geschiedenis van opvoeding en onderwijs. We treden niet in begrips-definiëring. Inplaats van de gebruikelijke dichotomie passen wij liever een - overigens persoonlijke - trichotomie toe. Onze indeling wordt dan:

I. Geschiedenis van opvoeding:

- a. geschiedenis van het pedagogisch handelen;
- b. geschiedenis van het pedagogisch denken.

Zodra we ons begeven op het terrein van het onderwijs, treden twee tussen-categorieën op:

- II. a. Geschiedenis van de relatie tussen docent en leerling;
b. geschiedenis van de relatie tussen cultuurstroming en onderwijs.

Tussende categorieën I a en II a en tussen I b en II b bestaan verwantschappen.

III. Geschiedenis van onderwijs:

- a. geschiedenis der onderwijswetgeving;
- b. geschiedenis van de onderwijsinstituten;
- c. geschiedenis van de didactiek, algemeen en bijzonder.

Deze indeling lichten we gaarne toe met materiaal dat enerzijds demonstreert wat specifiek pedagogisch-historisch geacht moet worden, anderzijds aantoonst hoe nauw de activiteiten der historische pedagogiek aansluiten bij, soms opgaan in, de activiteiten van historiestudie in het algemeen.

B. Ter illustratie

I. Geschiedenis van opvoeding:

- a. geschiedenis van het pedagogisch handelen;
- b. geschiedenis van het pedagogisch denken.

a. Het gaat hier primair om huiselijk opvoedkundig handelen. Meyer heeft gelijk als hij poneert dat dit opvoedkundig handelen „bijna zo oud is als de wereld”. Misschien niet in de meest primitieve stadia, maar in ieder geval toch in zeer primitieve stadia uit de historie der mensheid zijn sporen van ouderlijke - en priesterlijke - opvoedingscultus te vinden. Men leze er Herbert Kühn's boek „Het ontwaken der mensheid” op na. Als men het hoofdstuk „De religie en de gedachtenwereld van de mens uit de ijstijd” (blz. 153 - 172) leest, is men toch wel geneigd de conclusie te aanvaarden dat de jeugd „opgevoed” werd, opgevoed in twee richtingen, richtingen die wij thans als religieus en maatschappelijk zouden aanduiden.

Een aantal voorbeelden van gezinsverhoudingen, van gezinsbinding en gezinsvervreemding, vindt men in ons artikel „Jeugd in historie. Bijdrage tot de kennis van jeugdgedrag (Paed. Studiën 1963), speciaal in § III „Gezin en generatie”. Deze voorbeelden zijn ontleend aan Sizoo's „Herleefd verleden”, Marrou's „Histoire de l'éducation dans l'Antiquité”, Bork's „Der junge Grieche” en enkele andere werken en werkjes. Voor de opvoeding in een Nederlands patriciërsgezin uit de zeventiende eeuw verwijzen we naar ons „Constantijn Huygens als opvoedeling en als opvoeder” (Paed. Studiën 1960).

b. De geschiedenis van het pedagogisch denken wordt in ieder standaardwerk over historische pedagogiek behandeld. Hier te lande in ouderwerk door Waterink en Rombouts; door een aantal auteurs gezamenlijk in „Grote denkers over opvoeding” (1964), onder redactie van schrijver dezes.

- II. a. Geschiedenis van de relatie tussen docent en leerling;
b. geschiedenis van de relatie tussen cultuurstroming en onderwijs.

a. Het oudste ons bekende voorbeeld van spanningen tussen docent en leerling vindt men bij S.N.Kramer in zijn „From the tablets of Sumer”, in het Nederlands vertaald onder de titel „De geschiedenis begint met de Sumeriërs” (Leiden 1958). Het eerste hoofdstuk luidt: „Opvoeding: de eerste scholen”; het tweede: „Schooljaren: voor het eerst wordt een leraar 'gelijmd'”. Kramer vertelt iets over de plaats van de school in het maatschappelijk leven, de docenten, de leerlingen, de interne organisatie, de tucht. Er bestaat een Sumerische tekst, waarin de schoolse ervaringen van een bepaalde leerling worden beschreven op wat voor hem een ongeluksdag moet zijn geweest. Hij kwam te laat, hij is van zijn plaats gelopen zonder toestemming, zijn schrijfwerk was onvoldoende. Men herkent deze lichte schoolzonden van 4000 jaar geleden. Er dreigt straf, wat bij het heersende tuchtsysteem betekende slaag. De vader grijpt in, hij blijkt tot offers bereid. Hij begeeft zich naar de leraar, „kleedde hem in een nieuw gewaad, gaf hem een geschenk en stak een ring aan zijn vinger”. Hij zal wel geweten hebben dat deze offers niet zonder resultaat zouden worden gebracht. In „Jeugd in historie” § II-De school- worden meer situaties beschreven die de relatie docent-leerling weergeven, maar een monografie over de ontwikkeling der interne schoolse verhoudingen ontbreekt bij ons weten.

b. Een boeiend voorbeeld van de binding tussen cultuurstroming en contemporain onderwijs vindt men in de dissertatie van Dr. P. N. M. Bot „Humanisme en onderwijs in Nederland” (Utrecht/Antwerpen 1955). Het was aanvankelijk zijn bedoeling de wordingsgeschiedenis van het gymnasiale onderwijs in de zestiende eeuw te schetsen, maar „voortdurend bleek...hoe deze ideologisch bepaald was”. Gegevens over Latijnse scholen, voorlopers van het moderne gymnasium, vindt men te over in Dr. H. W. Fortgens „Schola latina. Uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs”. Dr. R. R. Post gaf een voortreffelijke studie over „Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen” (Utrecht/Antwerpen 1954), met tal van onverwachte vondsten. Bot's dissertatie is het vervolg op het werk van Post. De studie van A. Bartels „Honderd jaar middelbaar onderwijs 1863-1963” is, veronderstellen we, bekend. In de bibliografieën bij Post, Bot en Fortgens vindt men de historie beschreven van individuele scholen.

- III. Geschiedenis van onderwijs:
a. geschiedenis der onderwijswetgeving;
b. geschiedenis van de onderwijsinstituten;

c. geschiedenis van de didactiek, algemeen en bijzonder.

a. en b. De samenhang tussen de geschiedenis der onderwijsreglementering later der onderwijswetgeving en die der onderwijsinstituten, dus tussen het legislatieve moment en het institutionele moment is zonder meer duidelijk. We volstaan met twee voorbeelden, een nationaal en een internationaal. Nationaal beleven we deze samenhang dagelijks bij de uitvoering van de wet op het voortgezet onderwijs, onze mammoetwet; de Engelse comprehensive school dankt haar ontstaan aan de Education-act van 1944, de Zweedse Enhetsskola aan de wet van 1950.

c. Over de geschiedenis van de algemene didactiek en over die van vakdidactieken valt weinig te zeggen; Brugmans heeft er al op gewezen. In het Gedenkboek Wolters, vindt men van beide categorieën voorbeelden. Het artikel van Dr. H. Nieuwenhuis „Over en uit de geschiedenis van de didactiek en de methodiek van het lager onderwijs” kan gelden als een voorbeeld van de eerste categorie; de studie van Mej. Dr. H. J. Boersma „Nuttige boekjes voor brave kinderen. Een benadering van de geschiedenis van het leesonderwijs op de lagere school” en van Dr. W. Kuiper „De ontwikkeling van het Hoogduits als leervak”, als voorbeelden van de geschiedenis van vakdidactieken. Kuiper's studie roept associaties op aan het oudere proefschrift van Dr. K. J. Riemens „Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle” (Leyde 1919). Zelf droegen we een steentje, maar weer op een geheel ander gebied, bij in onze dissertatie „De tragedie der werkwoordsvormen. Een taalhistorische en taaldidactische studie”, deel I „Historie” (Groningen 1956). Rombouts heeft in zijn „Historiese Pedagogiek” deel III een aantal historische bijzonderheden gegeven over de methodiek van de leervakken der lagere school. Maar werk, principieel, samenvattend, afgestemd op achtereenvolgende cultuurperioden, ontbreekt, zeker voor de algemene didactiek.

C. Hernieuwde vraagstelling

Dit overzicht van het werkterrein der historische pedagogiek, hoe summier ook en hoe willekeurig en onvolkomen geïllustreerd, was onontbeerlijk om te komen tot een afwegen van de mogelijkheid ener toekomstige samenwerking en te voorkomen dat de historici zouden vragen: „Wat willen onze partners precies?” Uit de aard der zaak is het als alle overzichten schematisch, al is op enkele plaatsen op samenhang gewezen. Wie zich echter op dit studieveld begeeft, zal ervaren hoe vloeiend het materiaal is en hoe gemakkelijk de rationele gescheidenheid van het schema wijkt voor de innerlijke gebondenheid van de stof. Langeveld constateert t.a.v. de eerste categorie zeer terecht: „Het is niet zo gemakkelijk denken en doen in dit vak van elkaar los te maken”. Vandaar mede de aantrekkelijkheid - op dit onvoldoende bewerkte terrein stuit men telkens op onverwachte vondsten. Maar als het voor de historische pedagogiek in haar geheel of voor enkele harer onderdelen enige belangstelling

heeft weten te wekken, dan heeft het zijn dienst gedaan.

Op zeker drie vragen zal een antwoord moeten worden gezocht:

- a. Op welke gebieden is een vruchtbare samenwerking mogelijk?
- b. Hoe zal deze samenwerking moeten worden georganiseerd?
- c. Welke baten zal men van samenwerking mogen verwachten?

In Kleio no.6, jrg.6, 1965 geven we een stukje (on)pedagogisch handelen.

Dr.I. van der Velde

JEAN LUZAC

vroegtijdige grondrechten-publicatie

Jean Luzac (1746 - 1807), die aan de Leidse Hogeschool rechten studeerde, daarna als advocaat in 's-Gravenhage werkzaam was, keerde reeds op zesentwintigjarige leeftijd naar Leiden terug om oom Etienne te helpen met de redactie van de Gazette de Leyde. In 1775 ging hij optreden als enige redacteur. Tien jaar later, in 1785, werd hij hoogleraar in vaderlandse geschiedenis en grieks; in 1794 - '95 was hij Leidens rector-magnificus. Spoedig na de komst der Fransen werd hem, suspect als aanhanger der federalistische partij, de eerste leeropdracht ontnomen, waarna hij de volgende maand zelf bedankte voor de tweede (februari en maart 1796).

Die Gazette, „blaadje” van vier pagina's, twee maal per week versijnd met een even groot supplement, was bijzonder goed geïnformeerd over vele delen van de wereld. Deze „Nouvelles extraordinaires de divers endroits”, naam in de jaren rondom 1780 toen het reeds een eeuw bestond, werd gelezen aan alle Europese hoven en niet alleen daar.

Reeds bijvoorbeeld over het begin van de Amerikaanse Vrijheidsoorlog werden de lezers ingelicht. Het nieuws uit Boston: aan de Engelse koning was gevraagd de gouverneur en zijn plaatsvervanger van hun ambt te ontheffen, komt - met de begrijpelijke vertraging van een paar maanden - in september 1773 te hunner kennis. Telkens en telkens weer komen de berichten van de correspondent op het Leidse Rapenburg binnen.

Toen in 1780 de latere president van de Verenigde Staten, John Adams (1796 - 1800), naar Europa, naar de Verenigde Nederlanden kwam, om te zien wat hier voor de Amerikaanse zaak kon worden gedaan, werd deze berichtgeving nog geïntensiveerd. Enige dagen reeds na zijn aankomst in Amsterdam, in augustus 1780, verzond deze een pak kranten naar Leiden, zeggende dat de kersverse constitutie van Massachusetts (waaraan hij voor zijn vertrek had meegewerkt) ter beschikking was van de redacteur, om vertaald te worden

gepubliceerd.¹⁾

Deze gelegenheid grijpt Luzac gaarne aan en al in het supplement van 12 september schrijft hij:

„ Parmi les treize Etats, qui forment l'Union Américaine, celui de Massachusetts-Bay a toujours été le plus attaché à l'esprit de la Démocratie; et la marche, qu'il a suivie en formant sa Constitution, mérite qu'on la fasse connoître préférablement à toutes les autres, aujourd'hui que ce grand Ouvrage, conduit avec toute la déférence due à l'universalité d'un Peuple libre, a été porté à sa perfection”.

In het nummer van 3 oktober 1780 wordt dan begonnen met de vertaalde publicatie van de constitutie¹⁾ – men mag wel aannemen met de eerste bekendmaking in Europa – nadat de redacteur ter wille van het overzicht eerst de inhoudsopgave vermeldt. Na de Préambule volgt Partie Première. Déclaration des Droits des Habitants de la République de Massachusetts en in dit eerste gedeelte van dertig artikelen omschrijft art. II de godsdienstvrijheid:

„ . . . : Et aucun sujet ne doit être maltraité, inquiété ou gêné en sa Personne, sa Liberté ou ses Biens, pour servir Dieu de la manière et dans le temps le plus conforme à ce que lui dicte sa conscience, ni pour sa profession ou ses sentiments en matière de Religion, pourvu qu'il ne trouble point la tranquillité publique ou qu'il n'empêche point les autres dans leur Culte religieux”.

Verder vinden wij o.m.: ieder benoembaar in openbare ambten (IX), vrijheid van persoon en goed, onschendbaarheid van eigendom, schadeloosstelling bij onteigening „à l'usage public” (X), vrijheid van persoon (XII), huisrecht (XIV), drukpersvrijheid (XVI), recht van vergadering (XIX).

Maar al jàren voordat Adams hem „zijn” constitutie zendt, volgt Luzac de ontwikkeling op de voet. Op 21 februari 1777 publiceert hij de drieëntwintig artikelen van de Declaratie van Delaware van 1776. Inleidend heet het:

„ Sans décider de la justice de l'application, il y a vu retracer avec plaisir les principes fondamentaux des Sociétés Civiles, presque universellement reconnus chez tous les Peuples éclairés, et enseignés par les Ecrivains mêmes, . . . ”

„ Ainsi nous croyons ne point devoir omettre une Pièce de ce genre, qui vient de paroître”, t.w. de Declaratie van Delaware.

Het is wederom art. II dat de godsdienstvrijheid formuleert, ditmaal in deze bewoordingen:

„ Aucune personne ne peut ni ne doit en aucune manière être forcée à participer à des actes de Culte, directement opposé à son choix et à son consentement volontaire”.

Zo zien wij dat ten minste de declaraties van Delaware en van Massachusetts, resp. in 1777 en 1780 door Luzac in Franse vertaling zijn bekend gemaakt in zijn in Nederland en in geheel Europa gelezen Gazette.

Georg Jellinek meent in de eerste uitgave van „Die Erklärung der Menschen-

und Bürgerrechte" (1895):

- a. dat de nieuwere Amerikaanse constituties in Frankrijk welbekend waren door een in Zwitserland verschenen Franse vertaling van 1778;
- b. dat de verschillende constituties in Europa moeilijk toegankelijk waren tot de uitgaven in 1877 in opdracht van de senaat der Verenigde Staten;
- c. „Unter dem Einflusse der französischen Deklaration sind (aber auch fast) in allen Verfassungsurkunden der übrigen Kontinentalen Staaten ähnliche Kataloge von Rechten aufgenommen worden, ...”

Op te merken ware:

- ad a. enige dezer constituties waren verder dan alleen in Frankrijk bekend door Luzacs werk;
- ad b. bijna een kwarteeuw voor 1877, nl. in 1854, verscheen een volledige uitgave „The constitutions of the several states of the Union and United States, including the Declaration of Independence and Articles of Confederation, taken from authentic documents” bij A.S.Barnes en Co., New York;
- ad c. Nederland noch andere Europese landen hebben op de Déclaration van 1789 behoeven te wachten om althans kennis te maken met de grondrechten à l'américaine.

Aan de bekendmaking van de declaratie van Delaware geeft de redacteur een inleidend woord mee. Die van Massachusetts maakt in de préambule duidelijk waarom het gaat: het doel van een regering is o.a. aan de individuen de gelegenheid te verschaffen om te genieten in veiligheid en in vrede van hun natuurlijke rechten.

Lange tijd meenden wij ook hier te lande dat wij met de kennismaking hebben moeten wachten tot na 1789. Nog in 1936 schrijft Dr.W.J.Goslinga in „De rechten van den mensch en burger; een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen” (diss.V.U.): „... een bepaalde catalogus van deze rechten... hier bleef ontbreken, want de Amerikaanse constituties schijnen hier voor het verschijnen van Mirabeau's Lettre aux Bataves (1788) niet bekend te zijn geweest”. Dat toch een gedeeltelijke kennismaking een decennium eerder viel, danken wij aan de activiteit van de Leidse redacteur.

Wie bij Rapenburg 112, waar Jean Luzac woonde, omhoog ziet, leest op een gevelsteen:

In grateful remembrance of
1746 Jean Luzac 1807
Friend of Washington, Adams and Jefferson
Champion of Truth and Righteousness
and of the cause of the United States of America
in the Leyden Gazette 1772 - 1785

Erected by the Netherlands Society of
Philadelphia PA
A.D. 1909

Grondige bestudering van de Nouvelles extraordinaires kon wel eens leiden tot waardering van grote publicistische arbeid „in grateful remembrance”.

Leiden

J. P. Duyverman

Overdruk Nederlands juristenblad
jrg. 1965, afl. 22, pag. 443 - 458,
29 mei 1965.

-
- 1) Zie „Butterfield in Holland”, 1961, Cambridge, Massachusetts; privately printed.

DE DOELEINDEN VAN DE GESCHIEDWETENSCHAP EN DIE VAN
HET GESCHIEDENISONDERWIJS (deel II)
(deel I: Kleio no.4, jrg.6, blz.111)

III. Een snelle blik op mogelijke consequenties

Wellicht schijnt dit betoog sterk theoretisch van aard, als beschouwing misschien niet onverdienstelijk, maar voor de praktijk vrijblijvend. Dit is echter niet zo. Het doelt voortdurend op de praktijk van het geschiedenisonderwijs en ook op die van de wetenschapsbeoefening.

Zo kan men zich afvragen of geschiedenisstudenten niet veel te technisch worden opgeleid, en wel doordat zij grondig en uitstekend worden geoefend in de onmisbare vaardigheden van analyse en kritiek. Blijven ze tijdens hun opleiding niet te ver af van de eigenlijke geschiedbeoefening, die met het woord „synthese” werd uitgedrukt? Het is in de mode geraakt beelden te vergruizen; ontmoeten nu niet vele studenten alleen maar gruis?

Het eerste deel, indien aanvaard, leidt er ook toe alle grote historische schema's, ordeningen, grote lijnen, kritisch te beschouwen. De waarschijnlijkheid is groot, dat leerboeken en docenten hun betoog inrichten op grond van dergelijke ordeningen, mede omdat ze menen dat de leerlingen zich meer door de historische stof aangesproken zullen voelen, als ze zien dat de lijnen bij hen uitkomen.

Zowel in de wetenschappelijke opleiding als in het geschiedenisonderricht is te weinig rust en tijd voor de synthese. De student moet te veel aandacht geven aan analyse en kritiek; de leerling van het V.H.M.O. en zijn docent moeten voort van tijdvak naar tijdvak. want het algemene overzicht moet af. Zouden de docenten zich kunnen bevrijden van hun drang naar universele ordening en continue behandeling van de stof, dan zou dat hun didaktiek grondig kunnen veranderen. Dan zouden zij zich de vraag kunnen gaan stellen of

geschiedenis wel een leervak is, dan zou de eis van zelfwerkzaamheid veel pregnanter gesteld kunnen worden, dan zou ook de bron een historisch-pedagogische rol van de eerste orde kunnen gaan spelen.

Wat de opleiding van a.s. geschiedenisleraren betreft, kan de vraag gesteld worden of de huidige organisatie van de leraarsopleiding voor de studenten het verschil tussen de doeleinden van wetenschap en onderwijs niet verduistert; wetenschappelijke en didactisch-pedagogische opleiding zijn immers in één kader gevat - en wel, zeer significant, dat van de universiteit. Zijn de Duitsers met hun Seminare en de Engelsen met hun Teacher Training Colleges dan niet verstandiger?

Een aanvaardbare bepaling van het geschiedenis-onderwijs zou niet alleen voor de leerlingen, maar ook voor de leraren van bijzonder belang zijn. De wetenschappelijk opgeleide leraar staat in het V.H.M.O. feitelijk voor een vacuum. Hij heeft wetenschap geleerd, maar mag geen wetenschap onderwijzen: de doelstellingen van de V.H.M.O.-scholen, de wettelijke leerprogramma's, de eindexameneisen, de pedagogische verantwoordelijkheid en de feitelijke mogelijkheden, ze verzetten zich er alle tegen. Maar niemand geeft hem een andere doelstelling op, hij zal er de wetten vergeefs op naslaan, zijn rector of directeur zal het bij wat vage praat laten, hij zal zijn historische collega's even wijs bevinden als hij zelf. In die omstandigheden is het niet verwonderlijk dat het eindexamen met de daarbij vereiste kennis en vaardigheid het doel van het onderwijs wordt: geen docent vindt dat een ideaal doel, maar in de praktijk doet men het er maar mee.

Evenmin is het een wonder als de wetenschappelijk opgeleide docent een weinig neerziet op zijn leraarswerk. Niet weinigen voelen zich wat gedegradeerd; ze hebben het gevoel het werk van volwassenen met kinderen te moeten doen. „Je laat ze maar wat leren - zo zeggen ze dan -, dat vinden ze nog fijn ook, en aan begrijpen zijn ze toch niet toe” of „naar verhaaltjes willen ze wel luisteren, maar voor de rest hebben ze totaal geen belangstelling” of „ze worden pas goed wakker, als je in onze tijd terecht komt” - en men komt dan veelvuldig in onze tijd terecht door „de lijnen door te trekken” of door de geschiedenis „op te hangen” aan actuele gebeurtenissen. Al dergelijke uitlatingen wijzen erop, dat menig leraar zijn arbeid niet volledig zinvol vindt, en dat hangt toch vooral samen met het ontbreken van een werkelijke doelstelling.

Dr. P. F. M. Fontaine

AMENDE MENTEN

De discussies van 26 oktober 1964 (zie inleiding in Kleio no. 4, jrg. 6, 1965, blz. 110) concentreerden zich op drie grote vraagstukken, die in mijn stuk over de doeleinden aan de orde waren gesteld:

1. Is het zo, dat de strikt objectieve historicus niets van zichzelf inbrengt bij de beschouwing en de beschrijving van de geschiedenis?
2. Is het zo, dat het historisch gebeuren werkelijk volkomen contingent is en dat er dus geen „grote lijnen” in ontdekt kunnen worden?
3. Welke is de relatie tussen het algemeen onderwijsdoel en het doel van het geschiedenisonderwijs?

ad. 1

Ten aanzien van de eerste vraag werd in het oorspronkelijk stuk opgemerkt, dat de historicus slechts heeft af te wachten welke zin de historische mens aan zijn bestaan wenst te geven (blz. 3, al. 3). Van vele zijden werd hiertegen bezwaar gemaakt: eendergelijke opvatting zou van de historicus een computer of registreermachine maken. Bovendien - zo werd gezegd - is de historicus zelf toch ook een „historische mens”, d.w.z. hij leeft in dialoog met het verleden en stelt tijdens deze dialoog vragen aan het verleden, vragen niet slechts technisch-wetenschappelijk van aard, maar ook en vooral vragen die voor het beleven van zijn eigen bestaan en dat van zijn tijdgenoten betekenis hebben.

Gaarne wil ik de gemaakte opmerkingen tot de mijne maken. Er zijn in de beschouwing van het verleden door de historicus als het ware twee polen: het verleden zoals het was, of beter, zoals het met behulp van de middelen van de geschiedwetenschap naar best vermogen in de geest herbouwd wordt, en de verwachting die de geschiedbeoefening van het verleden heeft. Tussendeze tweepolen kan zich wel een zekere spanning ontwikkelen, maar toch horen ze bij elkaar: zou een ervan verwijderd worden, dan zou geen geschiedbeoefening mogelijk zijn.

Wellicht kan ik het voorgaande het best verduidelijken aan de hand van een meningenstrijd, die eeuwenlang de voortgang van de natuurwetenschappen heeft vertraagd: de strijd tussen empiristen en de rationalisten. Deze strijd ontstond in de zestiende eeuw, toen de moderne natuurwetenschap in eerste opkomst was en de vroegste vorsers nog niet goed wisten op welke wijze het ontzagwekkend grote veld van nieuwe gegevens binnen te dringen. De empiristen wilden er van uitgaan, dat de menselijke geest bij voorbaat „blanco” is (een „tabula rasa”) en dat hij, om tot kennis en inzicht te komen, alleen maar inductief te werk kan gaan. Volgens die opvatting kan er geen enkele vooropgezette mening bestaan, maar moet men zuiver empirisch voorwaarts gaan, d.w.z. langs proefondervindelijke weg zoveel mogelijk materiaal verzamelen; daarna pas kan men op grond van het verzamelde materiaal tot meer algemene conclusies komen. De rationalisten stellen daar tegenover, dat aan de natuur een wiskundig plan ten grondslag ligt, dat de menselijke geest op grond van zijn eigen natuurlijke structuur kennis draagt van dit grondplan en dat hij dus met de blauwdruk van de ratio gewapend de ordening van de natuur kan naspeuren.

Pas in de twintigste eeuw is het geleidelijk aan tot een verzoening tussen beide

stelsels gekomen, en wel op grond van de gedachte dat ze beide gelijk hebben. De natuurwetenschappen zijn niets zonder proefondervindelijk onderzoek: langs de wegen van waarneming en experiment verzamelen ze voortdurend nieuw materiaal. Maar dit materiaal wordt niet voor de voet weg, ordeloos, in het wilde weg verzameld. De proefnemingen zijn als het ware geprogrammeerd, d.w.z. het hangt van vooropgezette vraagstellingen af welke experimenten men wil ondernemen, en deze vraagstellingen zijn afhankelijk van de levenssituatie van de onderzoeker. Het gevonden materiaal oefent echter invloed uit op de vraagstellingen: deze moeten vaak herzien en aangevuld, nieuwe vragen ontstaan, die nieuwe onderzoekingen nodig maken. De deductieve en inductieve methode worden dus naast elkaar gebruikt, beide zijn noodzakelijk. De ongelooflijke vorderingen van de natuurwetenschappen zijn voor een deel aan de oplossing van de tegenstelling tussen empirisme en rationalisme te danken.

Ook de wetenschappelijke historicus gaat empirisch te werk; hierop valt in mijn stuk een eenzijdige nadruk. Overigens niet zonder reden: wij moeten ons er duidelijk bewust van blijven hoe gemakkelijk een latere tijd eigen bestaan, opvattingen, wensdromen, strijdpunten voor „historisch” aanziet en ook dat vele historici er aan meegewerkt hebben deze misverstanden in het leven te houden. Maar - ons hiervan wel bewust - kunnen we in alle gemoedsrust beseffen, dat de geschiedvorser niet als „tabula rasa” tegenover de geschiedenis staat. Hij kan zelfs niet „blanco” tegenover zijn object staan, daar hij zelf een „historische mens” is. Dat betekent, dat dus ook voor hem - zoals voor iedereen - het historische een zijnskategorie is, dat ook hij de zin van zijn bestaan alleen maar kan vervullen in relatie tot het verleden. Door zijn psychische aanleg, versterkt door opleiding en scholing, en ook door het feit dat hij levenslang met historie bezig is, is hij zich van die relatie meer bewust dan anderen. Zoals alle anderen heeft hij verwachtingen van het verleden, maar meer dan anderen stelt hij pregnante vragen aan het verleden, vragen waarop hij antwoord wenst. Als wetenschapsman stelt hij vragen op wetenschappelijke (methodische) wijze. Ik voeg er aan toe, dat hij die vragen ook namens de anderen stelt: hij staat tegenover de geschiedenis als zegsman van een generatie.

Het zal duidelijk zijn dat ik hier niet de kritische vragen bedoel die tot de routine van het vak behoren. Het gaat om vragen die voortkomen uit de tijdsituatie, de levenssituatie, de verwachting en het beleven van de historicus en zijn medemensen. Hoewel deze vragen buiten het vak ontstaan, zijn ze binnen het vak legitiem, en wel omdat zonder deze vragen de geschiedbeoefening niet mogelijk is. Het empirisch zoeken naar materiaal, het ordenen van het materiaal tot geschiedbeeld is ondenkbaar zonder voorafgaande „programmering”. De objectiviteit echter vereist, dat de historicus en zij die hem lezen zich neerleggen bij het gevonden resultaat, ook als dit in strijd is met hun verwachting. Zo is de geschiedbeoefening als eengesprek met het verleden waarin vragen worden gesteld en antwoorden gegeven en waarin de vragen de antwoorden en de antwoorden de vragen beïnvloeden. Alleen langs

deze weg kan het verleden in de eigen tijd doordringen en daar invloed uitoefenen. Alleen door dit middel blijft de mens „historisch”, d.w.z. zichzelf.

ad. 2

Ten aanzien van de tweede vraag werd in het oorspronkelijk stuk opgemerkt, dat de historische objectiviteit het best gediend wordt, als de historicus ervan uitgaat, dat alle historisch gebeuren „contingent” is. Over deze opmerking is uitvoerig gesproken; er is betoogd - aldus Roorda's verslag -, dat men niet buiten grote lijnen kan. Nu dient ter voorkoming van misverstand al terstond opgemerkt te worden, dat in het stuk niet beweerd wordt, dat alle historisch gebeuren absoluut contingent is. In al.2 van blz.3 staat dat de historicus - ter wille van de objectiviteit - ervan uit dient te gaan, dat het gebeuren contingent is, en verderop in die alinea staat, dat het historisch gebeuren zich aan de historische mens voordoet als opdracht tot zingeving aan het bestaan, m.a.w. dat het voor hem niet contingent is.

Ik heb zo sterk de nadruk gelegd op die contingentie om allerlei misbruik van de geschiedenis, ook in het geschiedenisonderwijs, te voorkomen: het werken met evolutionistische schema's, het trekken van „grote lijnen” die bij ons uitkomen om de leerling het idee te geven, dat hij niet voor niets geschiedenis krijgt, het schematiseren van de stof om deze „leerbaar” te maken. Het grote gevaar daarvan is, dat het historisch gebeuren gedetermineerd lijkt: het kon alleen zo - en niet anders - gebeuren.

Maar dit gezegd zijnde wil ik graag toegeven, dat de historische wetenschap, en ook het geschiedenisonderwijs, niet alleen ordening verdraagt, maar ook veronderstelt. Zoals iedere wetenschap berust ook de geschiedwetenschap op een ordeningsbeginsel; zonder de voorafgaande mogelijkheid van ordening zou ook deze wetenschap ondenkbaar zijn. Het gaat er echter om die ordening niet van buiten af aan de stof op te leggen: de ordening van het historisch gebeuren zal in de stof zelf - dus in de geschiedenis - gevonden moeten worden.

In al.4 van blz.4 heb ik gezegd, dat de historicus de ordening van de historische mens moet aanvaarden. Dan rijst wederom de vraag of de historicus dan geen ziellose registrator wordt: kan hij in het geheel geen eigen ordening in de geschiedenis aanbrengen? Terecht is ter vergadering opgemerkt, dat hij die op zo grote afstand van het gebeuren staat, dit met andere ogen ziet dan de tijdgenoot. Dit „anders zien” lijkt te wijzen op een andere ordening. Er schijnen dus twee ordeningen in het spel te zijn: de ordening die de historische mens aan zijn bestaan heeft gegeven en de ordening die de historicus met behulp van de methodiek van zijn vak in de geschiedenis aanbrengt en wel op legitieme wijze (omdat hij - als wetenschapsman - ordenen moet). Bovendien rijst de kwestie hoe de opeenvolgende generaties met elkaar verbonden zijn: zijn deze zo met elkaar verbonden, dat zij een reeks vormen, m.a.w. dat zij tezamen een structuur te zien geven? Een structuur die een zeker geheel vormt en die als zodanig object van wetenschappelijk onderzoek en onderwijsbare stof in het geschiedenisonderricht kan zijn?

Indien een dergelijke algemene structuur niet door de hedendaagse mens aan

de geschiedenis opgelegd mag worden, dan moet er dus een „ordeningsprincipe” in de historische stof zijn, dat voor alle tijden hetzelfde is en waardoor het mogelijk is, dat de generaties op historische wijze met elkaar in verband staan, een werkelijk „historische” structuur dus. Naar mijn meningbiedende „archetypen” van Jung zulk een ordeningsprincipe. Jung ziet in alle menselijk bestaan identieke handelingspatronen, categorieën, gedragswijzen, realisaties. Ze behoren tot het menszijn zelf. Als voorbeeld noem ik de kleding; alle culturen willen door kleding en lichaamsversiering meer uitdrukken dan beschutting alleen: rang, waardigheid, functie, emotie. Om alle misverstand te voorkomen wijs ik er zeer nadrukkelijk op, dat ik de verklaring die Jung geeft van het voorkomen van archetypen, volledig afwijs. Jung meent nl., dat de mensheid een „collectief geheugen” bezit, waarin de kennis van deze archetypen wordt „opgeslagen”. Dit collectief geheugen is iedere nieuwe mens aangeboren, zodat hij puttend uit het collectief geheugen, tot een archetypische gedragswijze komt. Deze hypothese wordt door geen enkele wetenschappelijke psycholoog aanvaard, al heeft zij buiten de wetenschappen van de psychologie en de anthropologie nogal wat furore gemaakt.

Desniettemin kan het bestaan van archetypen niet ontkend worden, maar het komt me voor, dat de verklaring ervan heel wat nuchterder is dan de nogal „mystieke” hypothese van Jung. De mogelijkheden van de mens om origineel gestalte te geven aan zijn bestaan zijn nl. vrij beperkt, vooral omdat hij mede een stoffelijk wezen is. Hij kan maar op één plaats tegelijk zijn, hij kan maar één ding tegelijk doen, hij kan maar aan één ding tegelijk denken, zijn levensduur is kort. De materie waarin hij leeft en die hij moet modelleren, is weerbarstig, vooral omdat zij haar eigen aard heeft. Voorts staat de mens steeds voor dezelfde problemen: hij moet voedsel produceren, gebruiksvoorwerpen maken, onderkomens bouwen, hij moet samenleven. Zijn emoties zijn altijd dezelfde: altijd kent hij vreugde, droefheid, vijandschap en liefde. Het is juist dit feit, dat de mensen steeds hetzelfde geweest zijn, dat de wetenschappelijke geschiedbeoefening mogelijk maakt (zie blz. 6, al. 3).

Zo gezien is het geen wonder dat er archetypen zijn: de identiteit van alle mensen, de beperktheid van de menselijke mogelijkheden, de weerbarstigheid en de eigen aard van de materie hebben tot gevolg, dat er weinig mogelijkheden tot realisatie zijn. De archetypen zijn dus categorieën van het menselijk bestaan. Daarom nemende mensen de archetypen of kaders die zij aantreffen, over en leven daarin voort. De archetypen en kaders zijn het die de historische bestaansvormen met elkaar verbinden en die er de structuur van uitmaken. Wel modificeren de mensen steeds de archetypen en kaders: de generaties zijn niet aan elkaar gelijk, want al zijn de meest wezenlijke levensomstandigheden steeds dezelfde, allerlei minder wezenlijke omstandigheden zijn het niet, en deze maken dan de modificaties mogelijk en noodzakelijk. Deze modificaties vormen het materiaal van het historisch onderzoek.

Dit verklaart ook waarom de historische onderzoeker een herkenbaar object heeft. De historische archetypen en kaders zijn ook die van hemzelf en zijn tijdgenoten, en dat verbindt hem met de historie. De ordening die hijzelf als

wetenschapsman in de geschiedenis meent te zien, behoeft daarom niet wezenlijk te verschillen van de ordening door de historische mens. Daarom is er ook geen sprake van een wezenlijke tegenstelling tussen de beide in het begin genoemde ordeningen: die van de historische mens en die van de historische onderzoeker.

ad. 3

Over de derde vraag wil ik kort zijn. Zij loopt nl. vooruit op besprekingen in onze kring, die - naar ik hoop - later gehouden zullen kunnen worden. De vraag naar het algemeen onderwijsdoelen zijn verhouding tot het doel van het geschiedenisonderricht staat vermeld in de beschrijvingsbrief voor de bijeenkomst van 27 maart 1964. Het zal moeilijk zijn zulk een algemeen onderwijsdoel te formuleren. Toch is het nodig, ook al is de verwarring op dit punt (een gevolg van de verwarring in de cultuur) nog zo groot. Ik zou ook hier zowel inductief als (hypothetico-) deductief te werk willen gaan. Enerzijds zou ik willen vertrekken van het feit, dat geschiedenis een vak in ons onderwijs is en blijft en dat het een doel heeft, voorts van het feit, dat alle vakken die er zijn en blijven, een doel hebben, en vervolgens van het feit, dat de omschrijving van de doeleinden van die vakken, die tezamen het onderwijs en een voornaam aspect van de opvoeding vormen, reeds iets zegt omtrent het doel van alle onderwijs (en opvoeding). Van de andere kant zal een doelstelling van het geschiedenisonderwijs onmogelijk zijn, als men geen veronderstelling omtrent het onderwijsdoel heeft, die de richting van de doelstelling van het geschiedenisonderwijs bepaalt. De hypothese die mij leidt, is dat het doel van onderwijs en opvoeding de vrijheid van de mens is en dat het voornaamste middel om tot dat doel te komen de waarheid is. Ik hoop ooit nog gelegenheid te vinden dat in onze kring nader te adstrueren. Om die reden wil ik er krachtig voor pleiten de aangevochten slotwoorden van de definitie aan het eind van deel II, al. 6 (blz. 7): „... en hij zo leert aan zijn eigen bestaan in echtheid en waarheid zin te geven” te laten staan. Zij zijn daar niet toevallig neergezet: ze dienen de verbinding met het algemeen onderwijsdoel te vormen.

Dr. P. F. M. Fontaine

* * *

HET DOEL VAN GESCHIEDWETENSCHAP EN GESCHIEDENISONDERWIJS

EEN ANTWOORD AAN FONTAINE

Algemeen

Onlangs las ik ergens dat het zo wonderlijk is dat dezelfde na-oorlogse „Westerse” beschavings-generatie, die zegt zo a-historisch te zijn, toch de boekenmarkt verzadigt met allerlei historische lektuur, en die ook leegkoopt (en leegleest?).

Dezelfde generatie die zo afkerig is van „geschiedenis” als schoolvak en als wetenschap, die het nut van die geschiedenis maar niet kan terugvinden in het doen en laten, niet alleen van de geschiedenisleraren en geschiedenis-gevende onderwijzers, maar ook van de wetenschappelijke beoefenaars van de geschiedenis, diezelfde generatie denkt historisch als geen andere voor haar: zij restaureert haar monumenten uit het verleden dat het een lieve lust is, zij verklaart alles met behulp van dat verleden wat los en vast is, zij ziet haar wetenschappelijke prestaties in historisch perspectief, enzovoort.

Is dat a-historische wel zo a-historisch? Anti-historisch is deze beschavings-generatie in elk geval niet! Komt in dat woord „a-historisch” misschien dat „verhoogde bewustzijns-niveau” tot uiting, dat in Fontaine's beschouwing genoemd wordt?

Is dat a-historische misschien een wat negatieve omschrijving voor „het zich bewust-zijn te leven op een keerpunt der geschiedenis”? Dan zou deze beschavings-generatie niet a-historisch denken, maar juist dubbel-historisch! Maar waarom dan toch die afkeer van „de” geschiedenis? Er mankeert, als men het bovenstaande, dat natuurlijk veel beter gezegd zou kunnen worden, kan aanvaarden, niet iets aan de mens van nu, maar aan „de” geschiedenis, zowel als wetenschap als als schoolvak!

Wat mankeert er dan aan?

De wetenschap der geschiedenis én de wetenschappelijk voorbereide geschiedenis als schoolvak hebben géén of te weinig raakvlakken, liever, gaan niet of te weinig uit van de realiteit van de mens zoals die zich nú aan ons voordoet, mét z'n verhoogd (zelf)bewustzijn, mét z'n gevoel voor betrokkenheid, met z'n behoefte aan mede-mens-zijn. Beiden mogen niet uitgaan van het heden endat doen ze, meestal, ook niet. De geschiedenis is zeker geen functie van het heden, maar wél van het mens-zijn. Beiden moeten dus uitgaan van de historische mens, niet in de zin van „de mens uit het verleden”, maar van de mens als historisch wezen. Het historisch-zijn, het in-de-tijd-staan van de mens is, evenals het in-de-ruimte-staan, een fundamentele zijns-kategorie van de mens.

Bijzonder

1e Behalve een scheiding in Fontaine's beschouwing over enerzijds de doelstelling van de geschiedwetenschap, anderzijds die van het geschiedenis-onderwijs, is er, en het bovenstaande preludeerde daar al op, een tweede scheiding te bespeuren in deze beschouwing, parallel aan de eerste.

Terwijl deel II wél uitgaat van de door mij hierboven geformuleerde gedachte, doet dat niet deel I.

De doelstelling van de geschiedwetenschap in dat deel gaat naar mijn gevoel nog uit van het 19e eeuwse liberale kennis-ideaal, voortgekomen uit de Romantische benadering van het verleden. Het richt zich teveel naar het „wie es wirklich gewesen”. Deze wetenschap is een ivoren-toren-wetenschap, die zich in zichzelf opsluit. Dat is de geschiedwetenschap, die geen contact wil met de sociologie, tenzij uit opportunistische motieven, de wetenschap die

bang is om ook hulp-wetenschap te zijn. Dat is een wetenschap van de mens, die geen recht doet aan het mensbeeld dat de psychologie, de anthropologie, de sociologie en de filosofie na de 19e eeuw hebben opgebouwd, of liever: bezig zijn op te bouwen.

Hoewel in deel II reminiscenties te vinden zijn aan deel I en andersom (b.v. de gedachte van het gebrek aan „synthese”), mis ik dus een gelijk uitgangspunt voor beide delen van Fontaine's beschouwing.

Mijns inziens, weer anders gezegd, hoeft de geschiedwetenschap niet „af te dalen naar de massa”, zoals een vorige generatie dat wel graag voorstelde en/of weigerde te doen, het geschiedenisonderwijs hoeft geen slap aftreksel te zijn van de geschiedwetenschap, maar beiden moeten, gefundeerd op dezelfde theoretische basis van een mensbeeld, opgebouwd met behulp van andere wetenschappen, hun eigen plaats vinden.

2e Omdat ik het uitgangspunt van het eerste deel van Fontaine's beschouwing dus niet kan aanvaarden, zal ik, hoewel er in dat deel veel staat dat nadere overweging verdient, er ook niet dieper op ingaan.

De beperking in de titel van het tweede deel, dat er alleen maar gesproken zal worden over het v.w.o. is mijns inziens niet gerechtvaardigd.

Als namelijk het geschiedenisonderwijs gefundeerd moet worden op de theoretische basis, die door Fontaine in dat tweede deel, en door mij hierboven, is uiteengezet, dan is de doelstelling van het geschiedenisonderwijs in het ene schooltype niet meer verschillend van die in het andere type. Het geschiedenisonderwijs is dan, als „vak” dat wil gaan helpen bij het gaan beleven, bij het zich-bewust-worden van het historisch-zijn van de mens, een noodzakelijke functie van de opvoeding tot volwassenheid geworden, zoals vroeger impliciet al wel erkend werd, maar niet in dit licht werd gezien.

Men kan voor een bepaald schooltype dan nog slechts spreken van een nadere konkretisering van deze algemene doelstelling van het geschiedenisonderwijs, afhankelijk van het niveau waarop „geschiedenis wordt beoefend”, dus niet: afhankelijk van de aangeboden stof!

Die konkretisering van de algemene doelstelling, dat niveau waarop het onderwijs wordt gegeven, is daarbij afhankelijk 1e van het algemene (maatschappelijke) onderwijsdoel van het schooltype en 2e van de op grond van de pedagogie, de sociologie en de psychologie opgestelde didaxologische criteria. Deze konkretisering tenslotte vindt z'n uitdrukking in een voor het schooltype „typische” didaktiek.

Afhankelijk van het schooltype zou het geschiedenisonderwijs, het vak geschiedenis - liever: de historische vorming - daarbij in mindere of meerdere mate moeten bestaan als afzonderlijk „vak”, zou m.a.w. in mindere of meerdere mate gestreefd moeten worden naar integratie of coördinatie met andere vakgebieden.

Het „typerende” van de v.w.o.-didaktiek voor de geschiedenis tenslotte, zou mijns inziens ook in de toekomst moeten zijn dat daar de geschiedenis het sterkst als afzonderlijk vak existeert.

A.H. van den Berg

P. Klijsma - PASSAGE, deel A. Politieke, economische en sociale ontwikkeling na 1813 (Noordhoff, Groningen, ing.f 12,50; geb. f 13,75).

Dit boek is bedoeld voor de hoogste klassen van de M.M.S. Deel B, dat de beschavingsgeschiedenis na 1648 gaat behandelen, staat nog op stapel.

Deel A is een mooi boek met korte zinnen, duidelijke taal en een overzichtelijke indeling. De in zijn vak doorknede historicus ende ervarendocent treden eruit naar voren.

Toch zal het niet meevallen, de inhoud van die 345 pagina's in de lieve meisjeskopjes te doen varen, want het boek is heel uitvoerig. Nu de schrijver zo ruim aandacht heeft besteed aan de 2e wereldoorlog in binnen- en buitenland en zelfs aan enkele gebeurtenissen daarna, had hij misschien beter wat meer kunnen „bezuinigen” b.v. op programma's, activiteiten en pretendenten van de oppositiepartijen tijdens Louis Philippe; op de Krimoorlog en het Congres van Parijs en op de vaderlandse geschiedenis, die hier en daar wel heel erg in details wordt besproken. Het speet mij, bijna niets over de geschiedenis van China aan te treffen. De boksersopstand en de revolutie van 1911/12 en de geschiedenis daarna worden niet genoemd.

Bij een eventuele herdruk moet de schrijver wel een aantal onnauwkeurigheden verbeteren. Ik noem er slechts enkele:

Ruysch de Beerenbrouck p.225 en elders.

P. Meyer moet zijn P. Mijer p.40.

Garibaldi ging niet na 1849 naar Amerika! Zijn Zuidamerikaanse periode ligt tussen 1836 en 1848; na 1849 heeft hij drie jaar gevaren en heeft daarna op Caprera gewoond.

Raspoetin was geen monnik.

Niet paus Pius IX maar Gioberti wilde een Italiaanse statenbond o.l.v. de paus.

De confectiezaken in Nederland zijn niet opgebouwd door Joodse immigranten uit Duitsland, maar door Rooms-Katholieke; de Brenninkmeyers en de Lampes zijn waarlijk geen Joden! (p.118 kleine letters no.7).

Het Collegium Philosophicum te Leuven was geen vervanging voor de kleinseminaria, maar een tussenschakel tussen de openbare Latijnse school c.q. een buitenlands klein-seminarie en het groot-seminarie.

Strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid kan men niet definiëren met: „de ministers worden verantwoordelijk voor hun daden voor de rechter”. Dat zijn we allemaal. Ik mis hier het begrip „rechtmatigheid van hun regeringshandelingen”.

Thorbecke was geen minister-president (p.33), hoogstens avant la lettre.

Het processieverbod staat niet in de wet op de Kerkgenootschappen, maar in de Grondwet (p.37).

Men kan niet zeggen, dat het R.K. Werkliedenverbond voortvloeit uit de encycliek Rerum Novarum. Hier had Ariëns genoemd moeten worden (p.121).

Mag men alle staten, die tussen de twee wereldoorlogen dictatoriaal geregeerd werden, „fascistisch” noemen (p.260)?

Moge de schrijver bij de samenstelling van deel B zich hoeden voor „slips of the pen”, want bij de beschavingsgeschiedenis zijn onnauwkeurigheden als de boven gesignaleerde, in hun soort nog storender.

W.v.Voorst v.Beest

* * *

Dr. F. G. Busch en Dr. S. H. Spanjaard - HOOFDSTUKKEN UIT DE BESCHAVINGSGESCHIEDENIS (H. J. Dieben N. V., 's-Gravenhage).

Dit is een hybridisch werkje, dat in 53 blz. tekst iets van maatschappijleer, filosofie, godsdienst, kunst en nog veel meer „behandelt”.

Ergens zeggen de schrijvers: „zoals bij zovele grote geesten is er ook op hem (i. c. Teilhard de Chardin) detailkritiek mogelijk”. Nu, die is ten aanzien van dit geschriftje in zeer ruime mate mogelijk.

Ik ga nu maar heen over (druk?)fouten als: Quadrigesimo Anno (dit staat er zelfs twee maal!); Catharina de Grote; trouet i. p. v. Arouet; wetsprekende macht i. p. v. rechterlijke macht.

Ik doe maar een oogje dicht voor de hinderlijke inconsequentie in het gebruik van imperfectum en presens historicum; zelfs voor archaïsmen als „des”, „der”, „'s mensen” naast populaire woorden als „ruzie”, maar ik heb toch wel bezwaren tegen de onduidelijke, veel te lange zinnen en tegen de slechte stijl. Wat te denken van een zin als: „wat de ruimtevaart ons voor voordeel zal leveren, is zelfs nog niet af te zien”....

Het boekje propt bovendien allerlei wetenswaardigheden in 53 blz. samen op een weinig doordachte, onrijpe en brokkelige manier. Het is oppervlakkig en daardoor staan er veel ongenueanceerde passages in, die zweven op de grens van onwaarheden.

Het eerste hoofdstuk, getiteld: „De Barok”, geeft, na een moeilijke inleiding over het begrip „cultuur”, een overzicht over het geestesleven in de 17e eeuw vanaf 1648. Kerk en kerken, wijsbegeerte, burgers en staat, kunst en natuurwetenschappen varen allemaal samen onder de vlag van de barok.

Het „jansenisme” (een weinig populaire term bij de Oud-Katholieken) heet een ketterij.

Fraai is de volgende mededeling: „De protestanten leefden met hun Bijbel en de rooms-katholieken met hun heiligen en legenden”.

Wat bedoelen de schrijvers met een zin als: „de missie bereikte onder Lodewijk XIV iedere laag van de bevolking”?

Het tweede hoofdstuk heet „Rationalisme en Romantiek”.

Gezegend de leerlingen, die de volgende zin moeten verteren: „het was de betekenis van de opera als cultuuruiting dat zij tegenover de Verlichting aan het irrationele, gevoelsmatige, instinctieve element vande menselijke natuur vorm gaf”.

Van Goethe wordt beweerd, dat hij, geheel binnen het Christelijk humanisme stond en dat hij ook op het gebied van de natuurwetenschap baanbrekend werk heeft verricht.

Het derde hoofdstuk is getiteld: „De mens van heden”.

Ik moge volstaan met het citeren van enkele enormiteiten: „... dit leidt op het Vaticaanse concilie in 1869/70 tot de onfeilbaarverklaring van het pauselijk leergezag, hetgeen vooral tegen het gallicanisme is gericht en de Paus boven de bisschoppen plaatst. Dit heeft echter ook de afscheiding der zogenaamde oud-katholieken ten gevolge, evenals de Kulturkampf van Bismarck”. Bepaald onwaar is de mededeling, dat paus Pius X in zijn strijd tegen het modernisme als positieve factoren een herleving der liturgie en der eucharistie teweeg bracht.

Wat betekent: „de Kerk wordt rechtelijk meer gecentraliseerd”?

Na deze theologische en historische onzin volgt dit proza: „De arbeiders blijven nog onder de invloed van de marxistische, idealistische levensbeschouwing, terwijl de wetenschapbeoefenaren reeds weer terugkeren tot het besef dat er hogere waarden zijn en zich gaan openstellen voor het bovennatuurlijke. Toch doet de Kerk thans alles om begrip te tonen voor de sociale noden (Encycliek Quadragesimo Anno van 1931 en priesterarbeiders)”.

Vraag aan de schrijvers: is er sinds 1931 niets meer verschenen of gedaan? Maar, zeggen de componisten van al dit fraais: „veel belangrijker dan deze sociale kwestie is de grotere openheid die de Kerk toont ten opzichte van de wetenschap, ook die der Bijbelkritiek”.

Nu is Bijbelkritiek wel meer een wetenschappelijke methode dan een wetenschap en men kan er lang over debatteren, of de sociale kwestie belangrijker is dan de openheid of andersom, maar de schrijvers zetten de kinderen deze onzin toch maar voor.

Op hen is dan ook van toepassing wat zij zelf zeggen: „de opmerkzame lezer van Teilhards geschriften ontmoet telkens moeilijkheden, niet alleen doordat hij (dat is dus die opmerkzame lezer) steeds nieuwe termen invoert....”.

Welnu, de opmerkzame lezer van deze Beschavingsgeschiedenis ontmoette ook telkens moeilijkheden, omdat (niet: doordat) de schrijvers telkens nieuwe kreten slaken en hun ei beter nog een paar jaar in de broedmachine hadden kunnen laten.

W.v.Voorst v. Beest

* * *

A. Adang en Dr. F. E. M. Vercauteren - WERKSCHRIFT BIJ MENSEN EN MACHTEN 2. Meulenhoff, Amsterdam.

Evenals in het werkschrift bij het eerste deeltje is elk hoofdstukje ingedeeld in vragen en opdrachten. Deze laatste zullen zeer zeker inzichtelijk resultaat leveren; zulks nog te meer vanwege de goed gekozen authentieke teksten die hierin ter verwerking worden aangeboden.

Een belangrijke verbetering t.o.v het werkschrift bij het eerste deeltje is de regelmatig terugkerende eerste opdracht, de voornaamste gebeurtenissen uit het corresponderende lesje uit het leerboek in chronologische volgorde op te schrijven. Deze opdracht met de bespreking ervan zal ongetwijfeld vrucht afwerpen.

Tot slot op een slak nog wat zout. De opdracht: Geef een definitie van het absolutisme zag ik graag vervangen door: Wat versta je onder absolutisme. Het gevaar van verbalisme wordt dan vermeden en we kunnen gemakkelijker correctief optreden.

* * *

A. Adang en Dr. F. E. M. Vercauteren - MENSEN EN MACHTEN 1, 2e druk. Meulenhoff, Amsterdam.

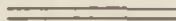
Een praktisch ongewijzigde herdruk van een goed bruikbaar boek.

* * *

Dr. M. B. van der Hoeven - HULPBOEKJE BIJ FASEN EN FACETTEN. Meulenhoff, Amsterdam.

Dit vragenboekje, op verzoek samengesteld, heeft geen andere pretentie dan louter hulpboekje te zijn. Het gebruik ervan levert tweeërlei voordeel op, nl. het grondig bestuderen van het leerboek en het scheppen van tijd voor de leraar om de aangeboden stof uitgebreid te behandelen. Vooral dit laatste weegt voldoende zwaar om eventuele didaktische kritiek te relativiseren.

M. J. C. Hendriks

Polemica

DE STRIJD TUSSEN ARISTOCRATIE EN DEMOCRATIE

Analyse van een kritiek

Wie kaatst moet de bal verwachten. Onder het schrijven van mijn dissertatie „De Strijd tussen Aristocratie en Democratie in Nederland, 1780 - 1848” heb ik mij dat wel gerealiseerd.

Nu H. W. von der Dunk in de Nieuwe Rotterdamse Courant van 29 juli jl. mijn boek heeft besproken en mij in die krant geen gelegenheid tot verweer is geboden, waardeer ik ten zeerste de sportiviteit van Kleio dat mij de mogelijkheid geeft tot een zakelijke discussie.

Aangezien ik Kleio moeilijk lastig kan vallen met de volledige kritiek van Von der Dunk en anderzijds een antwoord op een stuk dat men niet voor zich heeft,

de lezer spoedig uitermate verveelt en vermoeit, neem ik er slechts een fragment uit - steeds bereid trouwens ieder ander deel te bespreken.

Na enkele bezwaren geopperd te hebben, gaat mijn recensent aldus verder: „En voor de rest maakt hij het zich bij zijn polemieken vrij gemakkelijk door op de bekende wijze van de voorstellingen der anderen een karikatuur te maken, die hij dan glansrijk als Kleio's rechtschapen schildknaap neersabelt. Slechts drie staaltjes ter adstructie: Wanneer Geyl onder 'radicalen' de groep verstaat die de revolutie rechtlijnig van de gelijkheidsbeginselen uit wil doorvoeren en onder 'gematigden' de groep die meer met het positieve recht en de bestaande toestand rekening wil houden, dan maakt De Wit hier gemakshalve meteen van: 'theoretici' en 'practici', om met een beroep op Thorbecke vervolgens uit te wijden over de zinneloosheid van zo'n onderscheiding .... een onderscheiding, let wel, die niet Geyl maakt, maar hij zelf (p.151).

Wanneer verder Fockema Andreae al tijdens het ancien régime een unifiserende invloed in de gewestelijke wetgeving constateert, dan komt De Wit (weer met beroep op Thorbecke, natuurlijk een kaliber waar geen ander tegen is opgewassen) nadrukkelijk vertellen, dat van een gemeenschappelijk Nederlandsch recht waarvan het provinciale als (m.i. moet hier het woordje van tussen: De Wit) een stam is afgeleid, geen sprake kan zijn vóór 1795. Maar Fockema Andreae heeft nergens over een gemeenschappelijke basis of 'stam' gesproken, hij had het slechts over een unifiserende tendentie (p.31).

Tenslotte: Verberne (men leest het met verbazing) zou Van Hogendorp op een gegeven moment voor de leer van de volkssoevereiniteit laten capituleren (p.55). Die verlicht-aristocratische Gijsbert Karel, van wie De Wit ons alsmaar vertelt dat hij in wezen zelfs een reactionaire geest was, die de klok zoveel mogelijk terug wilde draaien! Maar wat staat er bij Verberne In den spiegel van het verleden, p.36? Dat Van Hogendorp het staatsbestel der 'oude Republiek' als een 'volksregering' beschouwde. Verberne voert dit aan als een extreem conservatieve uitspraak, en iets anders kan men er ook moeilijk in zien.

Domme Jongens

Maar niet alleen tracht de auteur ons voor zijn conclusies te winnen door van de andere historici domme jongens te maken. Zijn zwart-wit-schema, ik zei het al, maakt hem blind voor alles wat daar niet bij past. Was dat verschil tussen aristocraten en democraten werkelijk zo principieel? Het dikke handvest van de patriotten, Grondwettige Herstelling, kan niet, zoals Geyl beweert, het product van de democratische vleugel zijn, maar het moet van de aristocraten stammen, aldus De Wit (p.38). Maar waarom? Omdat er in de titel en elders allerlei buigingen voor de regenten worden gemaakt? Zouden op dat moment (1784-'86) de democraten het gemeenschappelijke front tegen de stadhouder op het spel hebben gezet, door de aristocratische vleugel voor het hoofd te stoten met een radicaal programma"?

Tot zover Von der Dunk.

Allereerst dan de karikatuurvorming „op de bekende wijze”. Volgens mijn criticus immers zou ik door onjuiste redeneringen van de voorstellingen van Geyl, Fockema Andreae en Verberne karikaturen hebben gemaakt. Dat houdt twee beschuldigingen in, laten wij het onderzoeken.

1) Inderdaad maakt Geyl formeel dat onderscheid in theoretici en practici niet. Naar mijn mening evenwel zit er niets foutiefs in om mensendie volgens Geyl rechtlijnig vanuit hun gelijkheidsbeginselen handelen, theoretici te noemen, en hen die met de historie en de bestaande toestand rekening willen houden, practici. Nog minder kan ik inzien dat daardoor van Geyls voorstelling een karikatuur gemaakt is.

2) Mijn betoog houdt in dat in de gewestelijke wetgeving tijdens het ancien régime eer divergerende dan unificerende tendensen – die Fockema Andreae er opmerkt – werkzaam waren, en als voorbeeld heb ik op gezag van Thorbecke's Historische Schetsen (38-39) de provinciaal-burgerlijke wetgeving aangehaald. Thorbecke schrijft daar: „Onze regtsgeleerden erkenden, dat het regt van iedere provincie veel te onvolledig was, om als een geheel op zich zelf te staan. Men gevoelde dat het dus een ander regt ter aanvulling behoefde. Evenwel verhief men zich tot de onderstelling van een nederlandsch regt niet. Wat men in elke provincie voor zich had, was, dit zag men, niet meer dan een bijzondere tak; doch men bekreunde zich niet, al die bijzondere takken na te gaan tot aan den stam... Aldus raakte men van eene theorie van gemeen nederlandsch regt zóó ver af, dat naauwelijks het begrip daarvan gevat kon worden”.

Over het woordje „stam” gaat de discussie niet, doch om de stelling van Thorbecke dat de gewesten met de tijd steeds verder van een gemeenschap-pelijk Nederlands recht, dat zij vroeger hadden bezeten, af raakten. En dat nu gaat frontaal in tegen het betoog van Fockema Andreae. Door Thorbecke te betitelen met „een kaliber waartegen geen ander is opgewassen” versterkt Von der Dunk zijn bewering zeker niet. Overigens ben ik mij ook hier van karikatuurvorming niet bewust.

3) Dan de kwestie Verberne. Als deze in de Algemene Geschiedenis der Nederlanden, VIII, het bewuste artikel over Gijsbert Karel (uit In den spiegel) samenvat, doet hij dat in de volgende bewoordingen – misschien leest U het met verbazing: „Niet minder illustratief voor de beproevingen (van het restauratie-tijdvak: De Wit) is, dat de nog jonge G.K. van Hogendorp (geboren 1762) tegen het einde van 1792 in een bureaustuk schier volledig capituleerde voor de leer van de volkssouvereiniteit ende aanstormende revolutie, terwijl hij het dreigende dacht af te weren door volksstemmingen uit te schrijven om aldus de regentenmaatschappij een nieuwe basis te geven”. Karikatuurvorming? Och kom! Wel spijt het me dat Von der Dunk, die blijkbaar over nog meer staaltjes beschikt, er „slechts drie ter adstructie” heeft gegeven. Hij zou er mij een groot genoegen mee doen de andere als nog bekend te maken.

Het laatste deel van het aangehaalde stuk vormt een geheel met deze aanklacht: De Wit tracht de lezers „voor zijn conclusies te winnen door van de andere historici domme jongens te maken”, wat men ook mag omkeren: De Wit maakt

van de andere historici domme jongens om de lezers voor zijn conclusies te winnen. Hij haalt dan - althans dat meen ik zo te moeten verstaan - als „slachtoffer” Geyl aan, in verband met diens beoordeling van Grondwettige Herstelling.

Voor ik hierop ga antwoorden, moet het mij toch van het hart dat het woord „domme jongens” - dat het misschien goed doet in een krant - mij tegen de borst stuit, zeker bij deze grote historici, maar ik kan er nu eenmaal niet meer buiten.

Dan ter zake.

1) Maak ik van anderen domme jongens als mijn historische onderzoekingen tot gevolgtrekkingen leiden die afwijken van die van Colenbrander, Huizinga en Geyl? Die beschuldiging is niet meer dan een loze bewering, zonder bewijs en eigenlijk ook niet te bewijzen. Indien Von der Dunk verontwaardigd is over mijn conclusies, dan moet hij ze, als de historische gronden daartoe aanleiding geven, weerleggen. Al die andere woorden en termen zijn feitelijk hier niet ter zake. Wel blijf ik erbij dat iedereen zich kan vergissen en dat het „iurare in verba magistri” niet de opdracht van de historicus kan wezen.

2) Het geval G.H. en Geyl. Deze geschiedschrijver heeft niet beweerd dat G.H. „het produkt van de democratische vleugel” is, maar het „programma” der democratische patriotten (De Patriottenbeweging, 113), en dat laatste nu heb ik bestreden. Muggenzufterij? Ik dacht van niet: ik zou mij kunnen voorstellen dat G.H. geheel door democraten geschreven was, enkele mensen in hun dienst - wat evenwel niet het geval is. Daarmee echter is de inhoud nog niet democratisch. Zo heeft de democraat Schimmelpenninck het aristocratische regeringsprogram van 1804, door Colenbrander abusievelijk het rapport-Marmont genoemd, opgesteld. Doch van A tot Z is dat rapport het aristocratisch program, van verlichte regenten te verstaan.

Bevat nu G.H. werkelijk de wensen en gedachten der aristocratische patriotten? Of worden er om redenen van politieke opportuniteit slechts „in de titel en elders allerlei buigingen voor de regenten” gemaakt? Het lijkt mij ongewenst en overbodig een hele bladzijde uit mijn boek over te schrijven ter staving van mijn bewering, dat G.H. het program der verlichte regenten bevat. In het kort dit: het politiek gedeelte komt hier op neer: de burgers mogen bezwaarschriften indienen en de regenten benoemen, die echter zelfstandig zullen regeren en overleg plegen met de gecommitteerden. Dat verschilde dus wel aanmerkelijk van de wensen die de democraten op hun vergaderingen in Leiden en Utrecht formuleerden. Bovendien betekende de praktijk van het systeem der verlichte regenten, zoals zich dat na 1801 tijdens het Staatsbewind openbaarde, een uitschakelen van werkelijke volksinvloed. G.H. vindt dan ook zijn verlengstuk in het aristocratische program van 1804, dat Napoleon werd aangeboden om dat systeem te verdedigen. Mag men nu zeggen dat ik van Geyl zo een domme jongen heb gemaakt?

3) De laatste aanklacht, tevens de zwaarste, luidt: De Wit maakt van andere historici domme jongens met het doel de lezer voor zijn conclusies te winnen. Dit tast de objectiviteit en de eerlijke bedoeling van een historicus aan, en

daarom wil ik aan het slot er nog op terugkomen.

Bovendien zijn in zijn kritiek enkele, in de historiografie ongebruikelijke termen met boos opzet of bij toeval, ik weet het niet - terecht gekomen. Zo noemt hij mijn boek „een aanranding van oude voorstellingen”, mij „Kleio's rechtschappen schildknaap” en „een onkreukbaar democraat”. Zoals collega Nannen in de 5e jaargang, 2e nummer van dit blad verdedigde, zij een kritiek zakelijk, dale niet af tot persoonlijke opmerkingen. Het zou mij niet zoveel moeite kosten dezelfde toon en wapens te vinden als Von der Dunk gebruikt, maar dat gebied laat ik zonder strijd aan mijn opponens.

Wel meen ik gerechtigd te zijn hem dringend te vragen, hier in Kleio of in de N.R.C. mits die krant mij de gelegenheid geeft tot wederwoord, te publiceren:

- a) alle staaltjes van karikatuurvorming door mij
- b) de bewijzen dat ik van andere historici domme jongens maak met het doel mijn betoog meer aannemelijk te maken.

Dr. C.H.E. de Wit

Actualia

ONTWIKKELING IN GESCHIEDENISONDERWIJS

In het lerarenblad Sint-Bonaventura van 18 juni 1965 geeft Dr. G. Verhaak onder de Pedagogisch-didactische rubriek een overzicht van de publicaties die uitgegeven werden door de Council for cultural co-operation and cultural fund. Hetgeen er staat over het geschiedenisonderwijs in het boek: Primary and secondary education. Modern trends and common problems by Jean Thomas and Joseph Majault, Strasbourg 1963, vat hij als volgt samen:

Het geschiedenis-onderwijs is in de laatste dertig jaar in tal van landen ingrijpend gewijzigd. De geest van objectiviteit entolerantie is belangrijker geworden; er is een algemeen streven waarneembaar „to bring the nations together without distorting historical truth” (blz. 114). De contemporaine geschiedenis krijgt overal meer aandacht; de politieke en militaire historie heeft aan belangrijkheid verloren ten koste van „history of art, of labour, of science, of the political, economic and social institutions which make up the general history of civilisation” (blz. 115). In verband hiermee is het bezoeken in schoolverband van musea en tentoonstellingen overal gestegen en hebben vele musea zelfs aparte diensten hiervoor in het leven geroepen.

* * *

Hetgeen hierna volgt wil de aandacht vestigen op een - voorzover mij bekend alleen bij het bijzonder V.H.M.O. voorkomende - situatie, die voor sanering in aanmerking komt. Déze situatie namelijk, dat de docent geschiedenis die bij het bijzonder onderwijs een historische bibliotheek voor de leerlingen wil opbouwen daarvoor ook bijzondere paden moet bewandelen. Hetgeen uit het volgende moge blijken.

Het begon in mijn geval met de ontdekking, dat de post „bibliotheek” op de schoolbegroting bedoeld was voor de talen. Het hing dan ook van de talencollega's af of er van hun tafel ook enige kruimkens aan andere vakken toevielen. Nu waren en zijn dat alleszins achtenswaardige lieden, maar ze beschikten bepaald niet over astronomische bedragen en moesten op onze jonge school hun boekerij van de grond af opbouwen. Om kort te gaan....., maar ach, U begrijpt 't wel. 't Was nooit meer dan f 50.- en er is tenslotte ook hier een collega aardrijkskunde, biologie enz.

Vorig jaar kwam er f 1500.- voor de bibliotheek beschikbaar met de uitdrukkelijke restrictie „Alleen voor de talen”. Men kan in zo'n geval misschien iets versierendoordat de neerlandicus voor de lagere klassen wat historische lectuur aanschaft, maar van enig potverteren is geen sprake.

Inmiddels had ik echter een andere weg gekozen. Eenmaal per ± 5 weken circuleert een busje in de klassen, waarin op basis van volstrekte vrijwilligheid een offertje (à raison van maximaal een kwartje) kan worden gedeponneerd. Tijdens de collecte kijk ik naar buiten (om ook de schijn van pressie te vermijden) en ik weiger mij te laten strikken door Witvoetindianen die meester elke week wel van dienst willen zijn. Ik heb aldus geen vage notie wie wel en wie niet geven! Desondanks krijg je dan toch (via, via) te horen: „Bij de Weerd moet je geven, bij ..... (die er ook mee is begonnen!) mag het!”

Dit alles overwegende, vraag ik mij af of dit geen zaak is om eens „voor de V.G.N. te gooien”. Zou het van ons aller organisatie nu zo impertinent zijn het Departement met wat omzichtig geformuleerde verlangens aan boord te komen, laten we zeggen: een bedrag in de orde van grootte van f 100.- voor boeken. Dat wil dan zeggen naast de luttele bedragen, die ons voor dia's, kaarten e.d. worden toegewezen (mijn aandeel in de schoolbegroting bedraagt steevast f 50.- voor dia's, f 100.- voor wat ander kleingoed).

Hoe weinig ons vak op begrotingsgebied in tel is meen ik verder te mogen afleiden uit de „Gids voor het V.H.M.O.”, de U mogelijk bekende officiële klapper vol departementale oekasen, die iedere administrateur onder zijn bereik heeft. Daarin staan voor alle mogelijke vakken, ook bv. voor aardrijkskunde, normbedragen vermeld, maar niet voor geschiedenis! Verder wordt - waarom blijkt niet - voor enkelvoudige scholen geen geld voor historische lectuur ter beschikking gesteld, wèl voor lycea en gymnasia (boeken over oude talen en geschiedenis).

Voor de geduldige en mogelijk nog steeds geïnteresseerde lezer kan ik nog vermelden dat 2 jaar hengelen volgens dit systeem inmiddels zo'n 200 boeken

heeft opgeleverd. Hoe dringend deze zaak (het kind tot het - historische - boek brengen) hier is, moge tenslotte blijken uit deze kreet in 't goede Salland: „Leez'n? Krij'j pien in 't heufd van!" Dat kwam dan wel niet uit een kindermond, maar we kennen 't spreekwoord van de zingende ouden en de piepende jongen!

Voor het overige: ik wil best blijven collecteren ('t wordt op den duur ook een sport om de zaak op deze manier op te bouwen!), maar of dat anno 1965 nu werkelijk zo moet?! Met al die welvaart, als U begrijpt wat ik bedoel! Ik hoop eigenlijk ook wel een beetje dat er een collega is die me toch nog een paadje naar de staatsruif weet aan te wijzen, dat ik over 't hoofd zag. Ik zal aan het eind van dat pad prompt - desnoods in goed West-Duits: „Vati, ich auch!" zeggen!

H. M. de Weerd

Tijdschriftenkroniek

UITGAVEN VAN NOORD-AMERIKAANSE ZIJDE TEN BEHOEVE VAN HET GESCHIEDENIS-ONDERWIJS

De „American Historical Association" heeft een „Service center for teachers of History". Dit „Center" maakt zich bijzonder verdienstelijk op het gebied van wat wij noemen de „Postacademiale Vorming". Het laat nl. door alleszins bevoegde auteurs kleine, handige boekjes samenstellen die niet omvangrijker zijn dan een behoorlijk tijdschriftartikel en brengt deze in de handel voor de civiele prijs van vier tot zes shilling. Deze boekjes behandelen allerlei onderwerpen, die ook ons interesseren. Zij gaan uit van de nieuwste litteratuur en geven aan de hand daarvan een korte uiteenzetting, waarin dus uiteraard de jongste standpunten zijn weergegeven. Aldus komt men snel op de hoogte van de moderne zienswijzen over een bepaalde zaak. De complete lijst van deze boekjes bedroeg in juni 1964 niet minder dan 56 nummers; in die maand verschenen nl. drie boekjes tegelijk, die de uitgever ons op ons verzoek ter kennismaking toezond.

Nr. 56 dan is van Philips D. Curton: African History (55 blz.). Na een kort, nuchter en zakelijk overzicht van de houding der „blanken" t. a. v. Afrika als gevolg van rassenideeën en snelle technische ontwikkeling in Europa en de USA., vraagt de auteur aandacht voor het relatieve van deze begrippen. Na 1950 begon men enige belangstelling voor het Afrikaanse verleden te krijgen en pas na 1960 is de bestudering van de geschiedenis van Afrika op dreef aan het komen. Grote en kleine samenvattingen ervan - voor zover althans nu bestaand - worden door Curton kort aangeduid. Het tweede hoofdstukje bespreekt de nieuwe onderzoekstechnieken, o.w. natuurlijk de radiocarboonmethode en

het verbinden van nog weinig-gebruikte bronnen met elkaar, zoals talenonderzoek, legenden, mondelinge overlevering en, vanzelfsprekend ook geschreven bronnen. Bijzonder boeiend vond ik het bespreken van het probleem van het zgn. achterblijven van Afrika, dat toch, even goed als andere streken van de aarde, de potentie in zich droeg tot hoog-ontwikkelde kulturen te komen. Waarom wèl zulke kulturen elders op de wereld, bv. in Egypte en China, en niet in Afrika? Zat dat in het achterblijven van de landbouw, zodat niet een stedenmaatschappij ontstond, en waarom dan bleef die landbouw achter? Zo wordt er nog wel meer besproken; nieuwe litteratuur over beschavingen van 5000 en 3000 v. Ch., vergelijkingen van de Afrikaanse technische ontwikkeling van die tijd met die van de randstaat Egypte, e.d. Een derde hoofdstuk behandelt de betrekkingen tussen Europa en Afrika: slavenhandel en zijn goede en slechte gevolgen; veranderende visie op de wedloop sinds 1880 om Afrika, welke visie de verdeling momenteel wil zien in een Afrikaans perspectief en welke trouwens ook van Europa uit anders wordt gezien dan tot nu toe gebruikelijk was. Nog altijd echter is men niet helemaal heen over de „kolonialistische” zienswijze. Tot slot worden studies genoemd over bepaalde streken en landen van het zwarte continent.

Het is dus werkelijk een leerzaam boekje. Wij staan sinds 1960 ineens voor de vrijwel onoplosbare moeilijkheid een geheel werelddeel met meer dan vijftig staten in onze beschouwingen te betrekken. Wie althans iets wil kunnen vertellen zonder totaal verouderde ideeën aan te hangen en althans in hoofdzaak op de hoogte wil blijven, zal aan dit boekje veel steun hebben. Het geeft waarachtige „postacademiale vorming”: het onderwerp is afgerond en men is op de hoogte van wat er zich in de kringen der deskundigen afspeelt. Uiteraard wordt hier praktisch alleen engelse en noord-amerikaanse litteratuur genoemd, maar daaronder bevinden zich handige boekjes, waarmee belangstellenden zeker hun voordeel kunnen doen.

En wie goed op de hoogte wil blijven, bedenke dat in ons land bestaat het „Afrika-Instituut” te 's-Gravenhage (Laan van N.O. Indië 129-135) waar men bijzonder hulpvaardig is. Het Instituut geniet o.i. te weinig bekendheid, reden waarom wij het hier ten dienste van collega's graag noemen.

Minder bevredigend is no. 54, waarin Harold J. Grimm behandelt The Reformation in recent historical thought. Met enkele woorden geeft de auteur de inzichten van de 19e-eeuwse historici weer, om vervolgens over te gaan tot de interpretaties van onze eigen eeuw. Schr. constateert terecht dat de geleerden uit beide kampen niet meer op de eerste plaats polemiseren, doch samen zoeken naar een juist inzicht in dit zo complexe gebeuren van de 16e eeuw. Slechts de allervoornaamste - en soms ook minder belangrijke - litteratuur wordt genoemd, gerangschikt naar onderwerp (bv. Luther, Calvijn, Wederdopers). Ondanks zijn beknoptheid in schrijven heeft de auteur niet minder dan 59 titels afgedrukt. Het boekje zal velen onzer daarom zo weinig bevredigen omdat soms wat verouderde standpunten zijn besproken, daar de

werken die behandeld worden eerst onlangs in het amerikaans zijn vertaald; vervolgens leggen wij de accenten anders dan de schrijver - wij zouden meer besproken willen zien van sommige onderdelen - entenslotte: slechts amerikaanse of engelse titels worden behandeld. Boeken die in het Frans of Duits verkrijgbaar zijn en nog niet vertaald, heb ik niet ontmoet! En dat is op zich voor ons, die meer dan één taal kunnen lezen, toch ontoelaatbaar. Zo miste ik ook bv. de prachtige en handige Calvin-bibliographie 1901-1959 van Wilhelm Niesel (München 1961), de Bibliographie des Taufertums (1520-1630) door H. J. Hillebrand (Gütersloh 1962), de Revue d'Histoire Ecclésiastique en het nog-niet voltooide Lexikon für Theologie und Kirche, dat toch het nieuwste van R. K. zijde geeft.

En als no. 55 ontvingen wij Kenneth W. Morgan, Asian Religions. An Introduction to the study of Hinduism, Buddhism, Islam, Confucianism and Taoism. De titel zelf zegt al voldoende. Het boekje is, voor zover wij er over kunnen oordelen, in zijn beknoptheid sterk aan te bevelen. Wij zijn immers met de Oosterse godsdiensten niet zo vertrouwd als met de Westerse. Hier is het bezwaar van de ééntaligheid niet zo belangrijk, omdat uiteraard het meeste over deze onderwerpen in het Engels is geschreven. Wie wel eens gewerkt heeft met het uitstekende boekje van B. van Gelder, Spoor zoeken in de bonte wereld van geloven en denken (Amsterdam, Meulenhoff), zal in dat van Morgan een welkome aanvulling vinden: niet minder dan 120 titels worden er genoemd!

Men houde dus deze serie, die voor ons land verkrijgbaar is bij de Fa. Collier-Macmillan LTD, 10 South Audley Street, London W. 1 in het oog!

Dr. B. A. Vermaseren

* * *

HISTORY, vol. I, no. 168, februari 1965.

Artikelen: Karl Leyser (Magdalen College, Oxford): „The Battle at the Lech, 955, a study in tenth-century warfare”.

Marcus Cunliffe (verbonden aan de nieuwe universiteit van Sussex): „Recent writing on the American Civil War”.

Van de besproken boeken noem ik die van David C. Douglas: William The Conqueror (London, 1964); G. Fayder-Feytmans, La Belgique à l'époque mérovingienne (Brussel, 1964); E. M. Robertson, Hitler's Pre-War Policy and Military Plans, 1933 - 1939 (London, 1963), een boek uit de 'school' van A. J. P. Taylor, gerecenseerd door F. H. Hinsley van Cambridge; Wolfe W. Schmokel, Dream of Empire: German Colonialism 1919-1945 (Yale University Press, 1964); Documents diplomatiques français (1 januari - 31 maart 1936) (Paris, 1963), hierin wordt o.a. de periode behandeld van de duitse herbezetting van het Rijnland.

Drs. H. P. Waalwijk

* * *

SOCIALISME EN DEMOCRATIE, maandblad van de Partij van de Arbeid (Arbeiderspers), wijdde het maartnummer van 1965 aan het onderwerp „Universiteit in versnelde beweging”. Dit nummer is voor ons van belang, niet alleen omdat wij leraren van die bewegingsversnelling wel enig besef mogen hebben, als wij aanstaande studenten informatie verschaffen over de universitaire studie. In dat verband vond ik hier informatie die mij althans een zekere verklaring gaf voor het ontstaan van het in mijn ogen nog steeds ietwat bizarre verschijnsel Studentenvakbeweging, en die informatie trof ik merkwaardigerwijs aan naast een - zeker voor een stem uit het P.v.d.A.-milieu - uiterst mild en waarderend artikel over de Corpora.

Van meer belang echter acht ik het inleidend artikel van de socioloog Prof. Dr. J. P. Kruyt, die o.a. met bijzondere ernst nota neemt van de bezwaren tegen de vermaatschappelijking van de wetenschap. Over geesteswetenschappen zegt hij daar o.m.: „Men stelle zich eens voor dat deze en soortgelijke disciplines aan de universiteiten zouden gaan kwijnen door gebrek aan voldoende steun: onze welvaart zou er niet onder lijden, maar de Cultuur zou verarmen!”

D. J. Roorda

* * *

DE GIDS bevat, zelfs in zijn honderdachtentwintigste jaargang en onder de nieuwe redactie, voor ons nog wel eens iets lezenswaardigs. Ik noem slechts enkele artikelen: In 1 en 2/1965 een bijdrage van S. C. Derksen, „Opvoeden tot oorlog of tot vrede”, die op zijn minst een beschuldiging en uitdaging aan ons adres is: „Dood en geweld zijn in de geschiedenislessen nog vrijwel overal de allesbeheersende thema's” en: „Opvoeding tot vrede is noodzaak geworden”. In 6/1965 vinden we een „Gesprek met Toynbee” van de redacteur W. L. Brugsma. Ook dit is prikkelende lectuur. Interessant, uitdagend, met beschuldigingen aan het adres van de V.S. (en het hele Westen) inzake de politiek in Z.O. Azië onder meer, kortom in alle opzichten - óók de negatieve, dunkt mij - écht Toynbee.

D. J. Roorda

* * *

THE WORLD AND THE SCHOOL - A review for teachers of current international affairs.

Het voor ons liggende derde nummer van dit periodiek is voor een belangrijk deel gewijd aan de vijfde Atlantische Studieconferentie over Opvoeding, vorig najaar in Washington gehouden. Zo bevat het een „statement of principles” over de invloed van idealen en ideologieën op de huidige internationale aanlegenheden, door deze conferentie vastgesteld en o.a. de uitgewerkte stellingen van prof. J. B. Duroselle uit Parijs over de behandeling van het nationalisme in het geschiedenisonderwijs en van dr. Sterling Scott, Illinois, over de democratie in de school, met bibliografie.

'n Voorbeeld van waartoe generaliseren kan leiden geeft Duroselle's stuk, wanneer geconstateerd wordt, dat allerlei factoren eenheidscheppend kunnen werken: gemeenschappelijke taal, godsdienst of „Katholicisme, dat de Belgen ertoe bracht zich van de Nederlanden in 1831 af te scheiden, hoewel het Vlaamse deel van de bevolking Nederlands spreekt”.

Behalve bijdragen, die de aardrijkskundecollega's meer zullen interesseren bevat elk nummer van dit tijdschrift voor ons (want wij zijn immers „teachers of international affairs”) 'n uitvoerige kroniek vande eigentijd (in dit nummer mei - november 1964), „History in the making”.

Scholen, die er prijs op stellen, dat hun aardrijkskunde- en geschiedenisdocenten op de hoogte blijven kunnen zich van deze uitgaven van het Atlantic Information Centre for teachers voorzien via de Atlantische Commissie in Den Haag, Nassau Zuilensteinstraat 9.

C.L.A. Daniëls

Boekbespreking

I.H. van Eeghen - Uit Amsterdamse dagboeken. De jeugd van Netje en Eduard Asser 1819 - 1833. Scheltema & Holkema 1964, f 15. -

Mej. Dr. van Eeghen, adjunct-archivaresse van Amsterdam heeft vele historieminnaars, vooral ook die uit de hoofdstad, aan zich verplicht met de bewerking van een tweetal dagboeken van Netje en Eduard Asser uit het begin der negentiende eeuw. Broer en zuster, afkomstig uit een der bekendste intellectuele joodse geslachten, hebben hun dagboeken oorspronkelijk in het Frans geschreven; de bewerkster heeft om praktische redenen de stof zo geordend, dat deze naar bepaalde aspecten kon worden gerubriceerd, zoals de joodse gemeenschap, de familie- en vriendenkring en het studentenleven. We zien hier een brokje sociale geschiedenis voor ons, dat een voortreffelijke kijk geeft op een voor velen onzer wat onaantrekkelijke tijd. De docent kan ongetwijfeld met verscheidene hoofdstukken zijn lessen illustreren, ik noem slechts de bladzijden over de academische wereld en over de Tiendaagse Veldtocht. De Assers zijn typisch liberaal in hun geloofsopvattingen en verkeren veel temidden van niet-joden, de naam van Isaac da Costa evenwel komt na diens bekering tot het Christendom in de dagboeken niet meer voor. Veel is misschien „petite histoire”, toch meen ik, dat de historische waarde van deze documents humains niet hoog genoeg kan worden aangeslagen.

Alles bijeengenomen, een heerlijk boek, dat men niet ongelezen mag laten! De uitgever legt alle eer in voor de wijze waarop deze het werk heeft uitgegeven. Bijzonder fraai zijn wel de reproducties van foto's die Eduard omstreeks 1850 van de Amsterdamse stad heeft gemaakt.

S.B.J. Zilverberg

Prof.Dr. F. van der Meer - Kleine Atlas van de Westerse beschaving. Elsevier, 1964, f 9,75.

In 1951 verscheen van de hand van Prof.Dr. van der Meer bij Elsevier de Atlas van de Westerse beschaving; een zeer rijk geïllustreerd werk met een bezielde tekst, zoals wij die gewend zijn van de erudiete schrijver van het bekende werk Augustinus, de Zielzorger. Het doel van deze atlas was, om aan de hand van een volledige serie Kaarten en zeer vele afbeeldingen de lezer een aantal motieven te geven - representatief van de verschillende Kunsthistorische tijdperken - tot inventarisatie en vooral verdieping en synthetisering van zijn Kulturhistorische Kennis. Onlangs verscheen nu de Kleine Atlas van de Westerse beschaving, die men volgens de schrijver niet moet opvatten als een verkleinde uitgave van de genoemde grote Atlas en die met een ander doel werd opgezet. Welk doel de geleerde schrijver met deze nieuwe uitgave beoogt, is niet geheel duidelijk: volgens zijn voorwoord wenst hij zich vooral te richten tot de ontwikkelde leek of scholier. In dit opzicht lijkt ons de Kleine Atlas minder geslaagd, omdat de wel zeer beknopte en zakelijke tekst minder geschikt is om de leek te begeistere voor de grote waarden van onze Westerse beschaving. Bovendien veronderstelt de summiere tekst een meer dan oppervlakkige Kennis van de Kunsthistorie, terwijl het gebruik een beperkt aantal Kaarten en het minder overzichtelijk plaatsen van de illustraties het overzicht van de Kulturperioden bemoeilijkt. Daarom zouden wij voor het onderwijs en voor het gebruik thuis de grote Atlas prefereren, waarbij we vooral denken aan de volledige serie Kaarten, die alle tijdvakken bestrijken en de uitputtende voorraad foto's, die elk tijdperk duidelijk belichten. Voor de insider echter is ook de Kleine Atlas goed bruikbaar, omdat door de beknoptheid de gebruiker gedwongen is ontbrekende verbanden zelf te leggen, hetgeen een zeer nuttige intellectuele bezigheid is. De Kleine Atlas is zeer verzorgd uitgegeven met 19 duidelijke Kaarten en 260 fraaie, scherpe foto's, waarin helaas onze Nederlandse 17e eeuwse schildersgalerij grotendeels ontbreekt, evenals haar pendant de barokke Zuid-Nederlanders. Te betreuren valt, dat men in het boek veel moet bladeren omdat de illustraties niet altijd bij de betrokken hoofdstukken te vinden zijn, terwijl men evenmin de beschrijving van de foto's direkt onder de illustraties aantreft.

Prof.Dr. van der Meer - Kleine Atlas van de Westerse beschaving. Editie voor het onderwijs. Agon Elsevier 1964, f 8,75.

Na de bespreking van de Kleine Atlas van de Westerse beschaving bereikte ons de schooleditie van hetzelfde werk. Aangezien het enige verschil met de eerste uitgave de prijs is en bovendien een slappe kaft, refereren wij naar de eerste recensie.

W. J. Kouwenhoven

* * *

Drs. H. Paape - De Bezettingstijd in beeld.

J.B. Wolters, Groningen, 1965, f 2,50.

Deze uitgave, uitgegeven bij het vierde lustrum van de bevrijding geeft foto's, proclamaties enz. uit de bezettingstijd, en is bedoeld om te worden gebruikt als knip- en illustratiemateriaal voor het onderwijs.

Alleen is het jammer dat door omstandigheden de aandacht wel laat op deze uitgave gevestigd wordt.

Maar het zou onjuist zijn alleen in mei de aandacht van de leerlingen te vragen voor deze donkere periode in onze geschiedenis, en dan kan deze uitgave goede diensten bewijzen.

* * *

F.J. Huiskamp en A. Smit - Die vijf jaren.

J.B. Wolters, Groningen, 1965, f 1,75.

Dit boekje is geheel anders van opzet. Het is wel bedoeld voor het lager onderwijs. In de vorm van een verhaal over de belevenissen van twee families wil het een beeld geven van de bezettingstijd. Vragen en opdrachten zijn eraan toegevoegd. Een aardig boekje.

* * *

Walter Graebner - My dear Mr. Churchill.

Zwarte Beertjes 890, A.W. Bruna, Utrecht.

Graebner, die Churchill persoonlijk kende, heeft geen biografie van de staatsman geschreven. Die komen er stellig nog genoeg. Hij vertelt over de mens Churchill, en dat is boeiend genoeg. Hij is vol bewondering voor het uitzonderlijke in deze figuur. Het boekje zal zeker lezers vinden. Men wil immers graag de held van nabij leren kennen en de schrijver stelt zijn lezers niet teleur. Anecdotes over zijn gezin, zijn liefhebberijen, zijn reizen, wat niet al. De leraar die zijn les wil kruiden kan hier volop terecht.

Drs. B. Dorsman

* * *

Dr. R. Reinsma - Onze wereld. Examenstof rondom kernen voor de hoogste klassen van HBS, Lyceum en Gymnasium ende eerste leerkring van de Kweekschool. Tweede druk. J.M. Meulenhoff, Amsterdam, 1964, f 8,25.

Het lijkt me haast overbodig Reinsma's boek opnieuw in Uw aandacht aan te bevelen. Na het succes van Fundamenten en Mijlpalen blijkt ook de tweede etappe van de semi-concentrische methode reeds op vele scholen geïntroduceerd te zijn. Laten diegenen die deze methode nog niet kennen dan eens spoedig „Onze wereld” ter hand nemen, we zullen dan de verzuchting van „het niet klaar komen voor het eindexamen” zeker heel wat minder vernemen!

S.B.J. Zilverberg

* * *

M. Bataillon - Les nouveaux chrétiens dans l'essor du roman picaresque, Allard Pierson Stichting, afdeling voor moderne literatuurwetenschap, Universiteit van Amsterdam, no. 32, Groningen, 1965, f 1,50.

No. 32 van de brochure-serie van de Allard Pierson Stichting is een overdruk uit het tijdschrift *Neophilologus* en bevat de tekst van een lezing die de Parijse hoogleraar Bataillon op 24 mei 1964 te Amsterdam hield onder auspiciën van de Allard Pierson Stichting.

Tot voor kort werd algemeen aangenomen dat de figuur, die wij in de nederlandse literatuurgeschiedenis kennen als de schelm in de z.g. „schelmen-roman”, analoog aan de franse „gueux” en de engelse „rogue”, ook analoog was aan de spaanse „picaro”: het was een figuur die „se caractérisait par un niveau social et économique, une basse naissance ou une tombée dans les bas fonds” (blz. 3), zoals Bataillon zegt.

Het is deze analogie, die hij meent te moeten ontkennen voor de picaro. De picaro was niet, waarvoor men hem tot dusverre hield.

Wat heeft deze literair-historische kwestie historici te zeggen? Het is de nieuwe interpretatie die Bataillon geeft aan het verschijnsel van de picaro-roman, die juist voor historici wel van belang kan zijn.

Men weet dat sinds 1391 de Spanjaarden ijverig hun best hadden gedaan om Joden en Moren zich onder dwang tot het Christendom te doen bekeren. Onder Isabella en Ferdinand, die niet voor niets „de Katholieke” werd genoemd werd door het concordaat van 1482 de spaanse kerk aan de macht van de staat onderworpen en begon de inquisitie opnieuw, en in nog veel heviger mate dan tevoren, tekeer te gaan tegen Joden en Moren. Onder groot-inquisiteur Thomas de Torquemada vonden tussen 1483 en 1498 niet minder dan 9000 auto-da-fé's plaats. Vele Joden en Moren bekeerden zich dus, werden „christianos nuevos”. Onder de joodse christianos nuevos nu ontstond de mentaliteit, om niet te zeggen de filosofie van de „picaresca”, die de picaro-roman heeft doen ontstaan en als literair genre tot bloei heeft doen komen. De levensfilosofie van de picaro was niet die van een economisch ten achtergestelde, of-geraakte, maar van de man, die geen eer had, geen „honra”; hij vecht niet voor zijn leven, maar voor zijn eer. Die honra, die „honor”, zoals het middeleeuws Latijn zegt, bezat wel de „hidalgo”, de man die zuiver spaans bloed in de aderen had, die afstamde van bij wijze van spreken „el Cid”. Het zuivere bloed speelde inderdaad daarbij de voornaamste rol want er bestond rassendiscriminatie t.o.v. de christianos nuevos: zij mochten niet toetreden tot een kloosterorde, ze konden geen kerkelijke prebenden verkrijgen, geen universitaire graden behalen, niet tot een ridderorde behoren. Het was deze discriminatie, die in deze groep de eigen mentaliteit van de picaresca deed ontstaan.

Onwillekeurig denkt men, als men Bataillons beschouwing leest over de romanfiguren, die de picaresca belichamen, aan 20e eeuwse pendants in Europa, Amerika en Afrika.

A. H. van den Berg

Drs. P. Schraa - Geschiedenis I (Oudheid-Middeleeuwen).

Elseviers Repertoria deel 7, Amsterdam/Brussel, 1965, f 3, 90.

In 1955 verscheen bij Elsevier, in drie dikke delen, het „Algemeen Repertorium”. De pocketserie „Elseviers Repertoria”, in negen deeltjes, is een - uiteraard bijgewerkte - herdruk van een gedeelte hiervan. Diè onderdelen zijn uitgekozen welke leerstof behandelen die bij het V.H.M.O. wordt onderwezen. De uitgave is bedoeld voor hen die de school hebben verlaten en hun kennis willen opfrissen, voor scholieren die een aanvulling zoeken op hun leerboeken en voor degenen die zich door zelfstudie willen ontwikkelen.

Ik vraag me af of het boekje van drs. Schraa, op zich zelf een knappe samenvatting van de geschiedenis van Oudheid en Middeleeuwen, een van de drie genoemde categorieën zal bevredigen. Misschien nog het meest de scholier die aan een „derde bron” behoefte heeft. Voor eerstgenoemde groep lijkt de stof me te schools, voor laatstgenoemde te gecomprimeerd behandeld. De schrijver treft in deze geen verwijt: hij was aan een bepaalde opdracht gebonden.

In het algemeen - ik noteerde enkele kleine onjuistheden - is het deel dat collega Schraa voor zijn rekening nam een betrouwbare gids, waarin evenwel de cultuurgeschiedenis in verhouding tot de politieke geschiedenis beslist minder aandacht krijgt dan in de meeste leerboeken het geval is. Mijn enig werkelijke bezwaar betreft intussen de behandeling van de vaderlandse geschiedenis. Deze wordt samengevat in ongeveer tien bladzijden, de periode van prehistorie tot ± 1400 onder het hoofdstuk „De opkomst der nationale staten”, die van ± 1400 tot ± 1470 als onderdeel van „De tijd van de 100-jarige oorlog”, de laatste periode in „Ontstaan van de Habsburgse hegemonie”. Wel een enigszins wonderlijke en toch eigenlijk ook niet geheel juiste periodisering. Voor de geschiedenis van Holland en Vlaanderen wordt - volgens een verouderde traditie - een onevenredig groot gedeelte ingeruimd.

De schrijver, die zich kennelijk ten doel heeft gesteld aan de geschiedenis der Lage Landen een bijzondere aandacht te geven - overeenkomstig de gewoonte bij het V.H.M.O. - had m.i. beter gedaan een apart hoofdstuk hiervoor te reserveren en dan te volstaan met het geven van een kort maar evenwichtig overzicht, zonder het vermelden van details als de - overigens niet historische - slag bij het Manpad en de moord op Aleid van Poelgeest. Of hij had de opzet van zijn werk moeten wijzigen en de geschiedenis der Nederlanden werkelijk behandelen als onderdeel der algemene geschiedenis (zoals hij dit gedaan heeft met bv. de geschiedenis van Zwitserland en Skandinavië), de uitgever in overweging gevend een apart deeltje aan de vaderlandse geschiedenis te wijden. Nu krijgt de lezer van het verleden van zijn eigen land een onjuist en verwarrend beeld dat zijn waarschijnlijk toch al geringe waardering voor de vaderlandse geschiedenis zeker niet ten goede komt.

Drs. H. A. van Vessel

* * *

Anthony Bosman - Oskar Kokoschka en C. Doelman - Kandinsky.

Zwarte Beertjes-Kunstpockets, nos. 788 en 789, f 1,75 per deel.

Twee goed geslaagde werkjes, waarbij vooral C. Doelman de ontwikkelingsgang in het oeuvre van Kandinsky uitstekend geschetst heeft. De kleurweergave is in het algemeen zeer goed, al voelen we sterk het bezwaar van de kleine afmetingen van de reproducties. Het zou zeker aanbeveling verdienen, indien het aantal zwart-wit afbeeldingen besnoeid werd en vervangen door enige sterk vergrote details. Dit geldt in het bijzonder voor het boekje over Kandinsky, waar de zwart-wit afbeeldingen weinig zeggend zijn, omdat vooral de „kleuraccorden” bepalend zijn voor zijn abstracte werk.

Voor leerlingenbibliotheken en kunstliefhebbers, die een snelle, maar toch degelijke informatie wensen, zeer geschikt.

W. J. Kouwenhoven

* * *

Dr. Herman Wouters - Mensen van Azië.

Geill. Salamander, Querido, Amsterdam, 1964, f 2,50.

Deze studie over de ingewikkelde en gevarieerde etnische samenstelling van Azië, bevat ook interessante gegevens voor de geschiedenisleraar.

Zo geeft de auteur bij de beschrijving van de wel zeer gecompliceerde volkenkundige verhoudingen in Aziatisch Rusland, tevens een overzicht van de staatkundige opbouw van de Sowjet Unie.

De zeer ver doorgevoerde staatkundige differentiatie op basis van het nationaliteitsbeginsel in republieken, autonome republieken, autonome gebieden en nationale districten, verhinderde ondertussen niet de volledige sowjetisering en de vreedzame russificering.

De duidelijke overzichten van Wouters over de volken die landen als India en Indonesië bewonen, benadrukken nog eens de enorme moeilijkheden die de leiders van deze staten ondervinden bij hun streven van deze vaak zeer uiteenlopende groeperingen een natie te vormen.

A. Adang

* * *

Dr. D. Burger - Galileo Galilei, zijn leven en werken, zijn strijd met de kerk.

Phoenix Pocket 106, Zeist/Antwerpen, 1964, 182 blz. geïllustreerd, f 3,50.

In „De biografie” (Amsterdam, 1951) zegt Jan Romein (blz. 163 - 164): „de biografie... moet zijn ... een genre sui generis, waarvoor haar onderwerp centraal is. Centraal echter niet alleen formeel, maar ook functioneel. M. a. w. de structuur van de biografie moet de weerspiegeling zijn van de structuur der beschreven figuur... Alle begin is moeilijk, maar het begin van de biografie, dit eerste verstaan van de eenheid, van de structuur, van de kern als het ware der te behandelen figuur, is wel het allermoeilijkste van de biografie, omdat dit uitgangspunt tegelijk het eindpunt bepaalt als bij het trekken van

een cirkel en al het andere derhalve daarvan afhangt".

Als een klarenstoot klinkt me dan tegen de eerste zin van Burger's inleiding (blz.7): „Galileï is een van de grootste geleerden die de wereld heeft voortgebracht". Is dit de kern van Galileï's persoonlijkheid? Burger is op zoek naar de oorzaken van Galileï's roem, niet naar zijn persoonlijkheid. Maar die oorzaken moet men niet zoeken in de kwaliteiten van zijn sterrekundige werk, want: „Hoe belangrijk ook, Galileï's roem kan hierop niet worden gebaseerd" (blz.7). „Deze (oorzaken) liggen wel op natuurkundig gebied, waar hij een volkomen verandering in de methode van onderzoek heeft ingeleid. Het is Galileï geweest die duidelijk heeft ingezien dat de wiskunde de grondslag vormt van het experiment". Het is wel jammer dat we over dit zo belangrijke werk slechts ingelicht worden in een hoofdstuk van nog geen 20 blz. (hoofdstuk XI: Galileï's grote werk over de mechanica, blz.144 - 161). Maar ook dat is verklaarbaar: „Zijn grootste bekendheid heeft Galileï echter niet aan zijn wetenschappelijk werk, maar aan zijn conflict met de Kerk te danken" (blz.7). Geen roem dus meer, maar bekendheid. Aan die bekendheid, aan dat conflict met de Kerk is de rest van de Inleiding gewijd (blz.7 - 16) en het grootste deel van het boek (blz.77 - 144 en blz. 171 - 182). Blz.17 - 77 vormen niet veel meer dan een aanloop tot het eigenlijke verhaal dat Burger ons wil doen van de man, die hij in dit gedeelte van zijn boek verschillende keren „onze held" noemt. Dit blijkt trouwens ook al wel uit de ondertitel van zijn boek: „zijn leven en werken, zijn strijd met de kerk". Burger's boek over Galileï is geen biografie van Galileï geworden. Toch krijgt men regelmatig, vooral daar waar bij de lezer bekendheid met bepaalde karaktertrekken van de held van het verhaal wordt verondersteld, terwijl de schrijver hem daarover tevoren niet heeft ingelicht, de indruk dat Burger wel pretendeerde een biografie te schrijven. Goed, Burger is geen historicus pur sang, maar natuurkundige. Romein zegt: „De meeste biografieën mislukken, omdat de biograaf zich die opperste inspanning (om de kern van de figuur op te sporen, v.d.B.) niet heeft willen getroosten of omdat hij er onmachtig toe was" (a.w., blz.164). Nu zijn de aantekeningen van Burger gebundeld tot de „res gestae" of de „opera" van Galileï.

Overigens, van iemand die goed thuis is in de geschiedenis van de natuurwetenschappen, verwacht men toch niet dat hij nog schrijft: „Hoewel de wetenschap in de zogenoemde duistere middeleeuwen wel niet geheel had stil gestaan, was er toch maar weinig van vooruitgang te merken geweest" en: „Zij die in de Middeleeuwen de wetenschap tezamen met de theologie behandelden werden wel 'scholastici' genoemd en hun redeneertrant de 'scholastiek' (blz.9). De eerste opvatting is beslist onjuist en de tweede kan, door de compactheid van de formulering, makkelijk tot misverstand leiden. Voor niet-natuurwetenschappelijk geschoolden zijn de uiteenzettingen over de theorieën van Galileï, voorzien van goede tekeningen en schema's, vaak heel verhelderend.

A.H. van den Berg

* * *

Harold Nicolson - Het congres van Wenen. De samenwerking der Geallieerden in de jaren 1812-1822. Amsterdam 1964 (Uitg. Querido, Reuzensalamanderreeks, f 9,90).

De reden waarom ik collega's dit boek van Harold Nicolson - overigens elk boek van Nicolson - met overtuiging aanbeveel, ligt in het feit, dat hij bijzonder geestig schrijft, dat hij zijn lezers vergast op een overvloed aan merkwaardige details en typerende bijzonderheden. Er zijn ongetwijfeld geleerder en belangrijker werken over het Congres van Wenen te vinden. Maar misschien zijn wij toch voor de verfrissing van ons les-materiaal meer gebaat met tekenende anekdotes, die de leerlingen boeien en die zij nog onthouden ook. Zo ongevoelig als zij vaak zijn voor de grote lijnen, zo bevattelijk zijn zij voor kleinigheden. Men kan dat betreuren, men kan er ook de zonzijde van zien. Als wij de details met zorg en overleg kiezen, kan er een algemene tendens in schuil gaan - dus toch een bepaalde lijn. Onder deze vermomming kunnen wij onze pupillen dan algemenere kennis bij brengen.

Geurts

* * *

Régine Pernoud - De Kruistochten - Er is steeds een ooggetuige.
Lochem, 1965, f 12,90.

„Les croisades - Il y a toujours un reporter”, zoals de oorspronkelijke titel luidt, is een van de laatste werken - het is al van 1960 - van de Franse historica Régine Pernoud. In 1945 verscheen haar eerste boek (*Lumière du Moyen Age*), waarvoor zij de „Prix Fémina de critique et d'histoire” verkreeg. Sindsdien schreef zij een groot aantal werken, waarvan drie over Jeanne d'Arc (!) en drie over de kruistochten. Het laatste daarvan, in voortreffelijk Nederlands vertaald door mevr. Schuursma-Lam en heel behoorlijk - met illustraties - uitgegeven door „De Tijdstroom”, is eigenlijk een bloemlezing, met verbindende tekst, uit de 15-delige „Recueil des Historiens des Croisades”, waarin de voornaamste verhalende bronnen betreffende de kruistochten zijn verzameld. Op deze wijze heeft de schrijfster, zoals zij in haar Inleiding mededeelt, het publiek willen bevrijden van iedere afhankelijkheid van de meestal zeer subjectieve 19de- en 20ste-eeuwse (Franse?) historici en het in direct contact brengen met de ons zo vreemde wereld van de kruistochten.

Wat het laatste betreft is Régine Pernoud zeker geslaagd; het lezen van de fragmenten wekt zelfs het verlangen bepaalde bronnen nader te bestuderen. Is zij echter ook bij het kiezen van de fragmenten - juist bij het maken van een keuze dreigt het gevaar van een te grote subjectiviteit - zelf objectief gebleven? Hoewel zij blijk geeft van enige voorkeur voor de Franse kroniekschrijvers en voor bepaalde figuren zoals Saladin en Lodewijk de Heilige, moet het antwoord op deze vraag zeker bevestigend luiden. Alle grote kruistochten krijgen hun deel; ook Mohammedaanse kroniekschrijvers worden aan het woord gelaten; de meest verschillende kanten van de ondernemingen - vooral ook de

cultuurhistorische - worden belicht. Het hoeft geen betoog dat vooral om deze opzet „De Kruistochten” van Régine Pernoud aan collega's en voor de leerlingenbibliotheek ten zeerste wordt aanbevolen.

Wie daarentegen wetenschappelijke aspiraties mocht hebben met betrekking tot de behandelde periode zal niet geheel bevredigd worden. Het aantal opgenomen stukken is betrekkelijk gering, d.w.z. in verhouding tot het behandelde tijdvak en de daarvoor bestaande bronnen. De fragmenten zijn bovendien niet uit de oorspronkelijke tekst, maar uit de tekst van de Franse uitgave vertaald. De verwijzingen naar de bronnen tenslotte zijn weinig precies en onvolledig. Dit evenwel mag schrijfster noch uitgever worden aangerekend: zij hebben hun boek immers voor een brede kring van lezers bedoeld. Hopelijk zal het deze bereiken.

Drs. H. A. van Vessem

* * *

Prof. Dr. Th. P. van Baaren - Scheppingsverhalen. De schepping der wereld volgens het geloof der volken. Geïllustreerde Salamander G 182, Amsterdam, 1964, 218 blz.

In de Salamander-reeks verschenen van de hand van Prof. van Baaren, Gronings hoogleraar in de geschiedenis der godsdiensten en de fenomenologie van de godsdienst, al: „Doolhof der Goden” (1960) en „Bezielend beelden” (1962). Nu is er dan een derde boekje over scheppingsverhalen. Het is een popularisering van een vergelijkend-fenomenologisch onderzoek van de scheppingsmythen van allerlei volken.

In zijn Inleiding geeft van Baaren een eigen definitie van wat een mythe is, die volgens mij heel bruikbaar is voor de geschiedenisleraar, die zijn leerlingen 'n indruk wil geven van wat mythologie nu eigenlijk is: „In mijn eigen definitie is een mythe het heilig verhaal van de gebeurtenissen in de oertijd die nog steeds ten grondslag liggen aan het heden en een uitzicht bieden op de toekomst” (blz. 10). De omschrijving die van Baaren geeft van het ontstaan der scheppingsmythen, lijkt mij ook van toepassing, daar waar gezocht wordt naar de oorzaak van het ontstaan van historische belangstelling: „Wij mogen het ontstaan van scheppingsmythen gerust voor een groot deel toeschrijven aan de (ze) causaliteitsbehoefte van de mens die iets zoekt achter de dingen en iets dat eraan voorafgaat, kortom een oorzaak” (blz. 7). Maar wij gebruiken het woord waarom ook vaak in de betekenis van: waartoe. Van Baaren noemt in dit verband Bavink „die opmerkt, dat voor de mens het doel dat hij voor ogen heeft tevens meestal de oorzaak van zijn handelen vormt” (blz. 7). Het is dus op deze psychologische vermenging van doel en oorzaak dat de scheppingsmythen gebaseerd zijn.

Het is deze centrale gedachte, die van Baaren in zijn boek uitwerkt voor achtereenvolgens de „primitieve scheppingsmythen” in het algemeen en vervolgens voor die van Polynesië, Afrika, India, Babylonië, Palestina, Egypte en Griekenland in het bijzonder. Telkens worden er onderling vergelijkingen

getrokken, zodat de soms wat droge opsomming van de inhoud van allerlei mythen wordt afgewisseld met passages, waarin nu juist het bijzondere en waardevolle van het boek ligt: het ontstaan bij de lezer van het inzicht in zowel de eenheid, maar ook in de verscheidenheid die het veelkleurige patroon der scheppingsvoorstellingen vertoont. Het duidelijkst komt dit uit bij de bespreking van het voor ons meest bekende scheppingsverhaal, dat van de bijbel. Enerzijds blijkt duidelijk hoezeer dit verhaal samenhangt met andere scheppingsmythen uit het Nabije Oosten, anderzijds ook hoe het een bijzondere plaats inneemt: „Het consequente monotheïsme dat onder andere tot uiting komt in het geheel al vervallen van een theogonie (verhaal over het ontstaan der goden), is echter het enige punt waarop het bijbelse scheppingsverhaal een geheel aparte positie inneemt” (blz.123). Niet dus de schepping door het woord noch de schepping uit het niets, maar slechts het monotheïsme vormt het eigene van het bijbelse scheppingsverhaal.

Bijzonder interessant is ook het laatste hoofdstuk van het boek, dat de esoterische scheppingsspeculaties behandelt. „Met esoterisch wordt bedoeld: tot de geheime kennis en gebruiken van een besloten groep behorend” (blz.174). Achtereenvolgens komen aan de orde: Philo van Alexandrië (20 v. tot ± 40 n. Chr.), de Kabbalah (± 1200 n. Chr.), de Gnostiek (1e tot 5e eeuw n. Chr.) en Jakob Böhme (1575 - 1624). Hun speculaties zijn geen eigenlijke scheppingsmythen meer, want „daar is telkens slechts sprake van een naar verhouding kleine groep binnen het geheel der gelovigen” (blz.175) van de antieke godsdiensten, het jodendom en het christendom.

Ieder hoofdstuk sluit met een opgave van die literatuur, waarvan de auteurs genoemd worden in de tekst. Bovendien bevat het boek een goed lexicon van de voornaamste gebruikte namen en begrippen.

A.H. van den Berg

* * *

L.Génicot - Cultuurgeschiedenis der Middeleeuwen.

Aulaboek 166. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1964, f 3, 90.

De Leuvense historicus Génicot, bij de mediaevisten goed bekend door een aantal zeer gedegen specialistische studies, heeft gemeend aan een wat groter publiek een synthese van de Middeleeuwse geschiedenis te geven in een boek, waarvan de Franse titel luidt „Les lignes de faîte du Mōyen-Age”, waarvan de Nederlandse vertaling thans voor ons ligt. De schrijver heeft er van afgezien in dit bestek tot enige vorm van volledigheid te komen, met voorbijgaan van allerlei politiek en economische factoren heeft hij wel heel sterk de nadruk gelegd op de „geistesgeschichtliche” aspecten van dit tijdperk. Er staan vele lezenswaardige hoofdstukken in dit boekje, waarmee ook de docent zijn voordeel kan doen. Misschien krijgt het beeld der Middeleeuwen door de instelling van de schrijver een wat eenzijdige belichting; de latere Middeleeuwen zijn er overigens wat bekaaid vanaf gekomen.

Het valt te betreuren, dat in de Nederlandse vertaling het zo belangrijke

notenapparaat van Génicot geheel is weggefallen, terwijl de bibliografie op tamelijk vrijmoedige wijze is bewerkt. Het lijkt me een erezaak voor de uitgever van het vertaalde wetenschappelijke pocketboek dergelijke wijzigingen achterwege te laten.

S.B.J. Zilverberg

* * *

Ferd. Schevill - De Medici, heersers over Florence.

De Bussy-paperbacks, Amsterdam, 1964, f 6,90.

In de Italiaanse Renaissance neemt het Florentijnse geslacht der Medici zonder enige twijfel een uiterst belangrijke plaats in. De historiografie heeft zich veel met de Medici en hun stad beziggehouden, waarbij de waardeoordelen variëren van kritiekloze bewondering tot totale verguizing. Het is de verdienste van de Amerikaanse historicus Schevill, dat hij Cosimo en zijn opvolgers met een ware kritische zin beschrijft. Hij verwijt vele auteurs, dat ze de Medici te veel hebben losgemaakt van de eigenlijke geschiedenis van Florence, waardoor hun invloed of te hoog of te laag werd aangeslagen. Reeds lang voor de opkomst der Medici kon de stad bogen op een belangwekkende commerciële en culturele ontwikkeling, waardoor de nieuwe bewindhebbers konden aanknopen aan de bestaande toestand. Dit impliceert evenwel niet dat de Medici geen eigen stempel op hun tijd hebben gezet, men leze slechts de vaak boeiende levens van de verschillende representanten van dit geslacht. Bijzonder goed getekend vond ik ook de biografieën van de twee pauselijke Medici: Leo X en Clemens VII. Het valt te betreuren dat (alleen in de Nederlandse uitgave?) afgezien is van voetnoten en literatuuropgaven; zelf moge ik nog verwijzen naar een voortreffelijk nieuw boekje over de geschiedenis van Florence van de hand van Y. Renouard in de Franse serie „Que sais-je”?

S.B.J. Zilverberg

* * *

Gisela M.A. Richter - Handboek voor de Griekse Kunst.

Uitg. W. de Haan N.V. Zeist, 1964 (401 pag. met een register en verklarende woordenlijst. Zeer goed geïllustreerd).

Beperken vele boeken over de kunst zich tot de bouw-beeldhouw- en schilderkunst, het boek dat voor ons ligt, behandelt bovendien de sieraden, juwelen, munten en andere voortbrengselen van de ambachtelijke kunsten. Als zodanig is het een geschikt handboek, dat de historicus en de antiquair kan inlichten over velerlei zaken, die hij in de gangbare literatuur veelal niet aantreft.

Helaas schiet de schrijfster nogal eens te kort, wanneer het erom gaat ontwikkelingslijnen te schetsen en verbanden te leggen en zo blijft het werk dikwijls beperkt tot een droge opsomming van feitelijkheden.

Blijkbaar heeft de vertaler zich niet laten inspireren door dit geschrift, de

stijl is nl. slecht en we treffen enkele malen letterlijke vertalingen uit het Amerikaans aan, die erg naïef zijn (pag.83 Korai in the round wordt vertaald met „in het rond” i.p.v. vrijstaand; pag. 51 aan de zon gedroogde stenen!). Indeze tijd van hoogkonjunktuur menen vele uitgevers blijkbaar, dat er immer een debiet te vinden is voor goed uitgevoerde boeken mits overvloedig voorzien van foto's en illustraties. Tot de kulturele taak van de uitgever behoort naast het brengen van verantwoorde informatie op velerlei gebied, het konserveren en liefst nog verrijken van ons taalbezit.

Het komt ons voor dat in deze, de uitgevers tegenwoordig niet altijd hun taak verstaan, vooral als het gaat om het lanceren van de meer kostbare uitgaven.

W. J. Kouwenhoven

* * *

Bert Schierbeck, Moussa Oumar Sy en Herman Haan - Tellem, verkenning van een oude Afrikaanse cultuur - Zeist/Antwerpen, 1965.

Dit Phoenix-boek geeft het relaas van de in 1964 ondernomen expeditie naar de steile rotswand in het tot de republiek Mali behorend gebied, dat door de Dogon bewoond wordt. Hoog in de rotswand zijn vele grotten, ooit bevolkt door mensen, aan wie de schemerige herinnering voortleefde in Dogon-mythen; mensen, door de Dogon aangeduid als Tellem. Met behulp van een aluminium-cabine en halsbrekende toeren is men erin geslaagd, door te dringen tot in die spelonken endaar primitieve gebouwen, necropolen met talloze geraamten en allerlei aardewerk, ijzeren voorwerpen en resten van textiel te ontdekken. In 1965 werden de onderzoekingen voortgezet. Een voorlopige indeling deed in de Tellem-cultuur drie perioden onderscheiden. De jongste, de zg. interpenetratie-periode Tellem-Dogon, moet volgens een Carboon-14-analyse 680 jaar oud zijn. De oudste, archaische periode, zou volgens dezelfde methode 2340 jaar oud zijn. Eerstgenoemde uitleg klopte verrassend met de reeds door de archeologen op andere gronden gebaseerde vermoedens. Intussen blijven zeer vele vragen, waarvan wel de meest intrigerende is, hoe die „Tellem” daar in die zelfs met onze vernuftige technische hulpmiddelen zo moeilijk te bereiken grotten zijn gekomen.....

Het boekje is verlucht met een groot aantal de situatie zeer verhelderende en de vondsten duidelijk demonstrerende foto's en is min of meer de neerslag van over de Tellem-expeditie eerder gegeven televisie-reportages. Wanneer men een les over de archeologen en hun methoden (een hoofdstukje is aldus getiteld) wil doen uitgaan van een zéér recente en daarbij uiterst boeiende, want gevaarlijke onderneming, dan biedt dit weinig tijd vragende boekje daar-toe uitstekende stof.

C. L. A. Daniëls

* * *

Dr. H. T. Wallinga - De Griekse kolonisatie in Zuid-Italië en Sicilië.

Inaugurele rede, Utrecht; uitg. Wolters, 1965, f 1, 90.

Met deze rede aanvaardde Prof. Wallinga als opvolger van Prof. Thiel het ambt van hoogleraar in de oude geschiedenis te Utrecht. Hij behandelde hierin een belangrijk probleem. Over de feiten van de Griekse kolonisatie tussen ± 750 en 550 voor Chr. in het Westen van de Middellandse zee, over datering en gevolgen ervan bestaat er tegenwoordig een grote mate van overeenstemming. De oorzaken ervan vormen echter onderwerp van een diepgaande discussie tussen de historici van de klassieke Oudheid. Kort samengevat is het twistpunt dit: is de handel tussen de Grieken in Oost en West oorzaak of gevolg van deze kolonisatie, en, indien gevolg, is de oorzaak dan een ernstige agrarische crisis?

Schijnbaar doorslaggevend is de constatering dat vele oudere Griekse kolonies geen goede havens hadden, maar wel op goede landbouwgronden lagen. Schijnbaar, want enerzijds is handel op het strand zonder haven in de Oudheid welbekend; anderzijds ligt juist de oudste Griekse kolonie, Ischia bij Napels, onbegrijpelijk ver van het moederland. Bij de oplossing van het probleem richt Wallinga de aandacht op de situatie van Karthago, dat immers zonder twijfel ± 800 is gesticht ter wille van de Phoenicische handel op Spanje (Tartessos). Deze handelsreizen duurden 3 jaren, één vaarseizoen de heenreis, één jaar de handel en één vaarseizoen de terugreis. Waren deze tochten oorspronkelijk bedoeld voor de prestige-economie van Oosterse vorsten (Salomo!), na 800 ging het vooral om de militair belangrijke delfstoffen ijzer, tin en lood. Daarbij werd het lage economisch rendement t.g.v. de lange duur een handicap. Wallinga's hypothese is nu, dat de bemanning tijdens de overwintering door zaaien en oogsten voor zichzelf voedsel produceerde, zoals Herodotus dat vermeldt voor de tocht om Afrika. Zo'n overwinteringsplaats zou Karthago zijn geweest, en hetzelfde geldt voor de eerste Griekse kolonies. De Griekse boer kon geen lange reizen maken (50 dagen hoogstens) zonder zijn oogst in gevaar te brengen. Moet hij dus toch naar het Westen voor metalen, dan is een agrarische vestiging onderweg noodzakelijk. De hierdoor toegenomen welvaart, ook door de veel grotere landbouwopbrengsten, heeft verder stimulerend gewerkt.

Wallinga stelt dus vast dat de handel in metalen de Griekse kolonisatie heeft op gang gebracht. Of deze scherpzinnige verklaring ook bij verder onderzoek houdbaar zal blijken is een vraag die recensent niet graag zou beantwoorden. Wel is zeker dat deze rede een schoolvoorbeeld mag heten voor het helder stellen van een historisch probleem en het pogen dit op te lossen met behulp van een hypothese, die vele, zo niet alle, feiten welke ermee verband houden op aannemelijke wijze verklaart.

Dr. J. J. Jansen

* * *

Stathmen en Parasangen (J.B. Wolters, Groningen) is een rede over Xenophon, gehouden op 21 sept. 1964 te Groningen t.g.v. de 350ste dies natalis van de Rijksuniversiteit aldaar en van de aanvang van het studiejaar 1964/65.

Dr. C. Elisabeth Visser geeft in een brochure van ruim 15 bldz., en voor de prijs van f 1,90 een schat van gegevens en interessante beschouwingen, leerzaam voor iedere geschiedenisleraar en classicus, heel bijzonder voor hen, die Oude Geschiedenis in IV of Capita Selecta in Va geven.

Dr. Visser toont ons Xenophon als een man, die leefde in een tijd van grote politieke en geestelijke verschuivingen. In zijn geschriften kan men lezen hoeveel elementen van ouderwets, vijfde-eeuws levensbesef er bij de gemiddelde mens van de eerste helft van de vierde eeuw nog aanwezig geweest zijn. Xenophon heeft een wisselend bestaan geleid in een veranderende wereld. Hij heeft ons veel geschriften nagelaten, die gevarieerd van aard zijn. Hij heeft een grote belangstelling aan de dag gelegd voor de wereld om zich heen en voor de mensen.

Prof. Visser toont dit aan door de bespreking van Xenophons vroomheid, van zijn mensbeeld, van zijn wijsgerige en politieke theorieën en van zijn gedachten over de vrouw.

W.v. Voorst v. Beest

* * *

Zeven revoluties (De Bussy Paperbacks 690/115, f 7,90) bundelt een aantal lezingen, op populair-wetenschappelijke wijze gehouden door verschillende historici ten behoeve van studenten die het Studium Generale in Leiden volgden. Elke lezing wordt voorafgegaan door een bladzijde „facta et data” een simpel rijtje jaartallen betreffende de behandelde periode, terwijl aan het eind van elke voordracht een uitvoerige literatuurlijst is opgenomen.

Prof. I. Schöffer behandelt zowel de Nederlandse als de Engelse revolutie, Dr. J.W. Schulte Nordholt de Amerikaanse, Prof. P. Geyl de Franse (hij bespreekt voornamelijk de standpunten van een twintigtal Franse geschiedschrijvers vanaf Mme de Staël, via Thiers, Louis Blanc, enz. tot Lucien Febvre, Georges Lefebvre en Soboul), Dr. Z.R. Dittrich de Russische, Prof. J.H.A. Logemann de Indonesische en Prof. E. Zürcher de Chinese.

Tenslotte behandelt Prof. Schöffer de revolutie als historisch verschijnsel. Voor leraren beschouw ik deze verzameling van voordrachten door experts op de door hen behandelde terreinen, als een waardevol stuk postacademiale vorming. Men vindt er niet zoveel nieuws, maar het oude, bekende schilderij staat hier weer „verdoekt” voor ons.

Voor de leerlingenbibliotheek lijkt dit boekje mij te moeilijk.

W.v. Voorst v. Beest

=====

oog in oog met de historie

NOVEM / WERELD IN WORDING

De methode die historie maakt(e)

DEEL I / PREHISTORIE, OUDHEID, MIDDELEEUWEN [6e druk]

26 kaarten, 145 afbeeldingen, 4 kleurplaten op het thema: mens en dier.

Omvang: 224 blz. Geb. f 7,35.

DEEL II / NIEUWE GESCHIEDENIS [5e druk]

18 kaarten, 178 afbeeldingen, 5 schema's,

4 kleurplaten op het thema: het landschap.

Omvang: 248 blz. Geb. f 7,35.

DEEL III / NIEUWSTE GESCHIEDENIS [9e druk]

30 kaarten, 190 afbeeldingen, 30 grafieken en schema's,

8 kleurplaten op de thema's: boom en stad.

Omvang: 508 blz. Geb. f 12,75.

Novem, de negen schrijvers:

pater W. Beemsterboer S.J., C. J. Canters, mr. A. C. Henny, mej. M. Jacobs,
dr. J. A. J. Jousma, drs. H. J. Nannen, dr. L. C. Suttorp,
drs. G. J. de Voogd, dr. H. F. Wessels.

Voor ieder van de drie delen gelden de volgende beginselen:

- Elk tijdvak vangt aan met een of meer culturele hoofdstukken.
De cultuurgeschiedenis krijgt dus een (ruime) plaats in het geheel.
- De leerstof is afgedrukt in grote letters, toelichtingen en uitbreidingen in een iets kleinere (leesbare!) letter.
- Gebeurtenissen buiten Europa hebben ruimschoots aandacht.
- De Vaderlandse Geschiedenis is – waar mogelijk – ingevoegd in het grote geheel.
- Elk deel heeft aan het slot talrijke interessante, relevante leesteksten – zeer bruikbaar b.v. voor het opgeven van taken.

De methode biedt docenten voldoende bewegingsvrijheid, ook op het stuk van de volgorde van behandeling.

De illustraties vormen een wezenlijk, functioneel bestanddeel van het boek. Zij sluiten aan bij de tekst. De typografische vormgeving? Doelmatig.

Zo brengt Novem / Wereld in Wording uw leerlingen

oog in oog met de historie

VAN GOOR ZONEN DEN HAAG

In de boekhandel verkrijgbaar

Er zijn
nu reeds
zes
deeltjes van onze succesreeks
Kleio geknipt
beschikbaar
voor uw geschiedenisles.
Voor een dieper doorleven
en blijvender verwerken
van het historie-onderwijs
zijn deze bescheiden
maar briljante boekjes ideaal.
Stimuleert ook ú
reeds de aandacht
van uw leerlingen met
Kleio geknipt?
Dit zijn de enige 'hulpboekjes'
die het programma
niet verzwaren, maar verlichten
en aantrekkelijker maken.
Tot nu toe verschenen:
De oude beschavingen
De klassieke wereld
Middeleeuwen
De zestiende en zeventiende eeuw
De achttiende eeuw
De negentiende eeuw
Van Goor Zonen Den Haag